

9 (9кр)
Д72Г

ГРОМАДА

RECUEIL UKRAINIEN

Révisé par

MICHEL DRAGOMANOW

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЯДКОВАНА

МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

№ 1.

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО ДО „ГРОМАДИ“

GENÈVE

H. GEORG. LIBRAIRE-ÉDITEUR

—
1878

ТОГО ЖЕ АВТОРА

ПО ВОПРОСУ

О

МАЛОРУССКОЙ ЛИТЕРАТУРѢ.

Вмѣсто предисловія. — Новое гоненіе на малорусскую литературу въ Россіи, его причины и ближайшія слѣдствія. Политическая и литературная сторона вопроса.

Противуукраинофильская литература 1872—1876 гг. — Заонамѣренные, невѣдущіе и недогадливые. — Малорусскій языкъ. — Одно русское общество, двѣ русскія народности, три русскія литературы въ Россіи. — Польское, нѣмецкое и мадьярское общество, малорусская народность, малорусская и бурсако-русская литература въ Австро-русскихъ земляхъ. — Вопросъ объ узкости круга и интересовъ, некультурности и новизнѣ малорусской литературы. — „Украинофильство“ во Франціи, Италіи и др. старокультурныхъ земляхъ. — Панславизмъ, панрусизмъ и панмалорусизмъ. — Кадры малорусскаго возрожденія въ Галичинѣ. — Поверхностное и органическое единство, космополитическое и племенное.

Приложеніе: Гильердингъ о малоруссахъ въ славянствѣ и сербохорваты и малорусской литературѣ.

WIEN. C. HELF. 1876. — 1 FR. 50 c.

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЯДКОВАНА

МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА „ГРОМАДИ“

—
1878

101

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО

ПЕЧАТНЬА «Громади» В ЖЕНЕВІ

А-24237

БІБЛІОТЕКА
УДПУ ім. М. П. Драгоманова

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО

I.

Межі нашої мужицької України в Росії і Австрії. — Наші сусіди-мужики. — Чуже начальство і панство на нашій землі. — Змагання наших простих людей до волі і спілки на всій нашій Україні в козацькі часи XVIII ст. — Остатній поділ наших людей і неволя в XVII ст. — Змагання наших людей до волі і спільності в XIX ст.: письменство українське і наука про Україну в Росії; змагання мужиків до волі і землі. — Змагання наших людей до волі духовної в XVI—XVII ст. і попівська неволя в XVIII—XIX ст.: братства мінчанські в XVI ст. і селянські в XIX ст. (люди божі і штунди). — Змагання наших людей до волі і землі в Австрії. — Марність надії на царство і попівство. — Своє воля на своїй землі. — Можливість і вартість своєї української держави. — Українська козацька держава XVII ст. і правдива своєї воля: — товариство і безначальство. — Товариство в Січі запорожській. — Товариські і громадські змагання і наука в Європі і Америці: — соціалізм. — Однаковість українських і соціальних змагання.

„Громада“ видається для громад тієї країни в царствах Росії і Цісарщини (Австро-Угорщини), на котрій живуть люди, що звуть себе *українцями, русинами, руськаками*, а іноді і просто *людьми*, а од книжників зовуться малорусами, малороссиїанами, рутенами і т. и. Люди по цих громадах, хоч і розкидані по великій країні, а все таки стільки подібні одні до одних мовою і звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих краї-

нах на світі. Не раз за сотні років з того часу, як про тих наших льудей говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, шчо і на найдальших кінцях її льуде памјатали добре про других земљаків своїх. І доси наші селяне-чорнороби јдуть на заробітки і на виселки найбільше в ті країни, по котрих з давна жили, або ходили батьки їх, по котрих і тепер живуть земљаки, і мало вважајуть на те, як поділені ті країни між царствами та начальствами. Тільки між письменними льудьми і на нашій Україні заслабла чутка про громади наших льудей, і більше вважајуться казенні межі і поділи її,—бо ті письменні льуде тепер мало мајуть спілки з мужиками, а більше з начальством, і вивчені по чужим школам, дља служби чужим царствам і панствам, між котрими поділена наша Україна.

От через те ми бачимо, шчо треба перш усього нагадати тим письменним льудім про ті межі, в котрих живуть наші льуде, і в котрих лежить наша земља.

Українська земља — там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру, котору здавна більше знајуть письменні льуде з усіх наших україн.

Отже мужики ці живуть в тій межі, котру читач наш сам собі може навести на карті по тим місцям, шчо перелічимо далі: Хај почне він на **Заході** сонцја трошки на Південь од *Білостока* в *Городненській* губ. в *Россійській* Імперії і трошки на схід сонцја од *Сьедльця* в Царстві *Польськім* і веде межу через *Красностав*, *Јанів*, *Крешиів* в тому Царстві, а далі в *Цсаршчині* через *Јарослав* на Захід *Дубенка*, *Сянока*, а звідти трохи не під саміј *Старіј Сандеч*, а од того через *Гори Бес-*

киди (Карпати) мало не до *Прияшова* (Eperiesz) в Угорщині, а од нього до *Ужгорода* (Ungvar), *Мукачіва* (Munkacs), *Хуста* (Huszt), *Сегіма* (Sziget) до *Чорногори* в тім кутку, де зходятьсь казенні межі Галицька і Буковинська до Угорської, — а звідти до *Кірлібаби*, на межі Угорської, Буковинської і Седмигородської (Транссільванської).

Тут починається **Південна** межа нашої України: їде вона од *Кірлібаби* на *Чернівці* (Czernowitz), столицю Буковини і звідти недалеко знов входить в Російську Імперію, їдучи на південь од *Хотина* в Бесарабщині, далі через *Сороки* з добрим крьвом під *Більці* в Бесарабщині ж, а потім понад Дністром, подавшись трохи на Захід аж до *Дністрового Лиману* і до моря, до Білгороду (Акерман), а звідти на Захід по над морем аж до *Дунайського Гірла* з довгою вузьенькою половою од Акерману в середину Бесарабщини, — а на захід од Акерману морем до *Перекопа*, а потім по *Арабатській косі* під *Хведосію* та *Керч*, далі через пролив на *Тамань*, а звідти через *Новоросійськ* по південній межі землі Козаків *Війська Кубанського* (Чорноморці) і далі мало не до великого коліна на р. *Кубані*.

Зхідня межа нашої України піде, закручуючись, то на Зхід, то на Захід поуз *Новочеркаск* в землі козаків Донських, *Славяносербськ* в Катеринославщині, а далі на Зхід по за *Богучари* і *Павловське* в Воронежській губернії.

Північна межа нашої України їде по за *Павловським*, через *Коротоян* в Курській губ. на середину між *Старим Осколом* і *Обоїаньку*, а з відти під *Корочу*, навкруг *Суджі*, вище *Новгорода Сіверського* та *Городи* в Черниговщині, до *Ложива* на Дніпрі в Могилевській губ., далі Дніпром до *Гірла Прип'ятського*, а далі мало не скрізь р. *При-*

петитю до *Писького* в Мінській губ. а там через Пружани в Городн. Губ. під Білосток.

Всього буде в цій межі землі більше 13.500 кв. миль. А наших льудей в ній налічують в Россіі 14.239.129, та в Австріі 3.032.000 (в Галиччині 2.312.000, в Буковині — 200.000, в Угорщині — 520.000), всього більше 17.000.000. *)

По цим межам наші мужики мають *сусід* мужиків од Білостока до Бескидів — *ляхів*, або *поляків*, за Бескидами до Ужгорода — *словаків*, од Ужгорода до Хуста — *угрів*, од Хуста аж до гірла Дунайського — *молдаван*, (волохів, румунів) коло гірла — *болгарів*, тих, шчо в Болградських виселках живуть; — по морю Чорному проти наших мужиків сидять *татаре*, (в Добруджі) *болгаре*, *турки*, *греки*, *грузини*, *абхазці* і т. и.; — далі по сухій межі коло наших мужиків сидять сусіди мужики татаре (в *Криму*), *черкеси* (за Кубаньню), а од Кубанського коліна по межі східній і північній аж під Новгород Сіверський — *москавини* (москалі, руські, великоруси), а далі *білоруси* (невірно — литвини, лицьваки).

Ніхто не може перечити, шчо така сила народу, коли б була на своїй волі і в спільці, то здолала б шчо небудь зробити доброго для себе і стати в пригоді для сусід. Тільки ж од давна усе те, шчо робилось на нащій землі і навколо, вело не до того, шчо б міцнінче звести наші громади в

---

*) Про це все дивись: *Головацького* — Народныя пісни Галицкой и Угорской Руси, IV. (Чтенія въ Моск. Общ. Истор. и Древностей, 1876, I, III, 671 — 747. съ Этногр. картою). *Михалюка*: Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины (Труды этногр. — стат. экспедицій въ Югозап. Край П. П. Чубинскаго. т. VII, 453 — 512. съ картою). *Риттиха* — Этнограф. карта Европ. Россіи. *Риттиха* — Племенной составъ контингентовъ русской Арміи. *Суворина* — Русскій Календарь на 1877 г.

спільку, а шчоб розбити і ту спільність, яка і була сама по собі і поміж громадами і поміж людьми в кожній громаді. Не час тепер розказувати багато, через шчо воно так було. Перша причина і тут, звісно, була — місце, на котрому довелося жити нашим громадам: на великій дорозі, через котру перлились в Европу степовики — војаки з Азії і через котру до них добірались великі царства, сусідні з нашою Україною. Закарпатську нашу Україну (Країну, як звалась давно Мукачівщина) шче в X ст. захопила держава Угорська, в XIII ст. по степах наших і на самому Подільську сіли татаре, а з XIV стол. Польщіча забрала Галиччину, Молдавіщина Буковину, литовсько-білоруські князі по волі і по неволі загорнули під себе все, шчо зосталося нашої землі, — і тоді наші люди вкупі з білорусами і литвинами почали хоч увільнятися од татар і посунулись до самого Чорного моря. Але в XV-XVI ст. берег Чорного моря із тим, шчо було під Молдавічиною, захопила Турецька держава. Тоді ж таки Литовська держава дісталась під Польщучу з усією нашою Україною, шчо була за князями литовського роду. Панство, шчо вишло з своїх і чужих војаків, котрих мусили багато держати наші громади, за тим шчо їх зусіх боків чинляли, а далі і велика доля попівства і частина міщанства, приладжуучись до чужого начальства, повертались у нас в людей зовсім чужих мужикам нашим, в поляків, а далі, коли подніпрянська Україна з $\frac{1}{2}$ XVII ст. перейшла по волі і по неволі під Московське царство — в москвинів. А в Цісарщині, куди дістались в XVIII ст. частини нашої землі то од Польщі (Галиччина), то од Туреччини (Буковина), стали засідати на наші землі шче і пани-німці. Міста ж наші за по-

мічъчу чужого начальства населились найбільше жидами, котрих чужі нашим громадам начальства то навмисне накликали до нас, як польське, то не пускали виходити з нашої землі, як московське. Так наші українці зістались майже тільки селяне і городяне-чорнороби, та трохи з малого купецтва і попівства,—а попівства, панства, начальства і купецтва на нашій Україні єсть і *московського* (найбільше на лівім боці Дніпра і в стінах), *польського* (найбільше од Дніпра до Бескид), *уорського* (за Бескидами), *молдавського* (в Бессарабщині і в Буковині), *жидівського* (скрізь), *німецького* (найбільше в Буковині). Всі ті, чужі нашим мужицьким громадам, льуде між собою, кожна порода, сильнішічі ніж де небудь, бо окрім того, шчо одно роблять, шче і однієї мови, віри і породи, а нашим мужикам чужої, нагнітали і нагнітають наші мужицькі громади шче більш, ніж по всіх других країнах нагнітає їх начальство, панство і купецтво.

Кільки разів за остатні триста років селяне наші вставали, шчооб зкинути з себе пануваньня чужих льудей і всьакиї раз показувалась сила і родинства і земляцтва між мужицькими громадами на нашій Україні, не вважаючи на те, шчо вони були не дуже то письменні і на те, шчо вони ніколи не були під одною державою. *В часи најдужчих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе.* Найбільша сила, чутка про котру дійшла до самих далеких мужицьких громад нашої України, була козацька *Січа Запорожська*, куди збиралось највільніше мужицтво з усієї України, — осередок „*Вольностей війська Запорожського*“, або вільної зе-

лі української. Так в 1/2 XVII ст. за приводом вибраного „січовим товариством старшим і меншим“ і всім повставшим проти польської неволі народом „за гетьмана війська Запорозького і всієї України малоросійської“ Богдана Хмельницького, — спільне повстання мужицьке а почасти і міщанське піднялось од Лубенщини до Надвірної під Бескидами. Війна між сусідніми царствами за нашу Україну, та безладдя між козацтвом поділили знов нашу Україну і положили пустельу між правим боком Дніпра і лівим, котру потім суд царства та панства Московського, Польського та Турецького звелів zostавити віковичною. Тільки ж наше мужицтво не послухало того суду і знов почало оселяти правобічну Україну подніпрянську під захистом знов појавившогось там козацтва за хвастівського цюлковника Паліја. (1688-1704) Знову стали горнутись до того козацтва і селяне і міщане з усієї України обох боків Дніпра аж до Перемишля в Галичині, — а також і деякі пани, котрі не хотіли зовсім ділитись од мужицтва і між котрими ми знаходимо першій в наших країнах примір пана *хлопона*, написавшого перш польську книгу, а потім піјманого в мужицькій одежі з листом, звавшим народ до повстання. (Данило Братковський, скараній судом в Луцку 1702 р.).

В часи найбільшої сили козацтва українського, — од Хмельниччини (1648 р.) до першого руїновання Січі за Мазепи (1709 р.) видно, як росло в наших людех знаття про те, шчо вони осібна порода людей, — не вважаючи на підданство якій державі, або і на саму віру, осібна од поляків (універсали, вселюдні листи Хмельницького і др.), далі од москвинів (універсали Виговського і др.), од

тих і других (листи Петрика і січових товаришів), шчо вони всі мусьять бути вільними і стати всі вкупі і спільці (лист Б. Хмельницького, Петрика, січових товаришів*). Далі до кінця XVIII ст. ті всі думки їдуть, все слабійучи.

Вважливе діло: в ті ж часи, *коли найбільше було наше мужицтво до волі, а вся наша Україна до спілки національної*, — *тоді ж наша Україна найбільше звертала на себе увагу і сусіднього мужицтва усякої породи і становилась і йому в пригоді*. — або інакше кажучи: *мала найбільше ваги інтер-національної*. В ті ж названі часи козацька Україна була і притулком для міщчанських і мужицьких втікачів польських, волошських, сербських, московських, а найбільш усього білоруських; од чутки про козацтво українське піднімалось мужицтво і польське, а білоруське так цілими повітами козачило і *приставало до спільних громад (федерації) козацьких полків українських*.

Тільки через шчо б там не було, а сталося не так, як бажалось козацтву і мужицтву українському, — і коли сила держав польської і московської, за поміччю козацького панства, скасувала козацтво перше на правім боці Дніпра, (1711-1713), а потім і на лівім (Гетьманщину і городове козацтво — в 1765 р., Січу і Низове — раз в 1709, вдруге в 1775), мужицтво наше скрізь дісталось

---

*) Просимо читачів глянути в «*Литониси Самойла Величка*» т. I 32—33. 75 (листи Б. Хмельницького) 80—89 (лист' мов би то писані Богданом Хмельницьким в 1648 р., а на самім ділі пізніше складання, в котрому показується, шчо думали козаки в другій половині XVII ст.) т. II 224—226, (л. кош. Мартиновича) 343—345, (л. кош. Сірка), 394—396, (од того ж) а найбільше 467—472 (л. кош. Сірка), 539—543 (л. кош. Гусака), 557 (л. кош. Гр. Сагайдачного) III, 62. *Соловьева Истор Россіи*, т. XIV, 182—193 (лист повстанського гетьмана Петрика) тамож 180 (л. кош. Гусака). Всі листи з 1648 р. до 1692.

в тяжку неволю, а земля наша розірвалась між сусідніми царствами і начальствами. Перед світом стали замість одного нашого народу в *Россії*— *Малороссія*, — то-б-то тільки Черниговщина і Полтавщина, — *Слободська Україна*, — то-б-то Харківщина і далі до Острогожська, куди тікали на землю, записану здавна за Московським царством, наші льуде з польської сторони в XVI—XVII ст.—*Новоросія*,—колишні Вольности війська Запорожського,—котрі країни начальство ділило на *губернії*, як знало само, прилучувало наші громади до чужих, населяло між нашими громадами чужих, зганьало наші і т. д.; в *Польщі* теж саме робилось по *воєводствам*, — при чому більша частина наших країн залічувалась в *Малопольські* землі, а друга, північна — в *Литовські*. Скрізь по наших землях засіло чуже панство, а наші громади мужицькі одірвались одна од одної, і льуди по громадам теж одірвались один од одного.

Після всякого безладдя і тяжкої війни пропала держава Польська, і більша частина нашої України, на правім боці Дніпра, дісталась під одне царство Московське, — тільки старі порядки мало перемінились, хиба щось до польського панства шче прибавилось московське. Друга, менша частина, Галичина, дісталась під Цісаричину, під котрою теж зісталось панство польське, та шче і та Галичина, котра і під Польщею була окремним воєводством *Руським*, тепер тісніше сцеплена була з польським воєводством *Краковським*, а в Буковині, котру, як сказано було, здобула Цісаричина од Турції, сцеплено було наші громади з волошськими та над тими і другими було поставлено начальство німецьке.

Так порядак наша Україна була поневолена і поділена, а льуде і громади розірвані одні од одних, — і сама думка про волю і спілку їх придавлена в мужицьких громадах, а шче більше в письменних льудеї. І так сталось саме тоді, коли скрізь в Європі, а особливо на західній половині її, складались ті думки про льудське життє і про державні і громадські порядки, котрими тепер заправляютьсья всі освічені льуде, — так сталось в XVIII ст. Саме в XIX ст. письменним льудім на нашій Україні довелось, вже по старим книгам та по увазі до неписьменних льудеї, добиватись до того, хто вони, чим вони були і чим мусьять бути.

Як тільки втихомирились наші країни після страшенної війни і безладдья, серед которого одігнано Туреччину од Чорного моря і Дністра, і пропала Польська держава, і як тільки знову почала рости в наших сторонах без перериву наука, хоч і по чужих школах, так і почала рости поміж письменними українцями думка про наші громади, про волю їх і про спільність їх на всій нашій Україні. Початок зроблено на подніпр'янській Україні, де більше задержалось колишнього козацького духу.

З кінця XVIII ст. починають показуватись зводи історії козацької України хоч і писані не нашою мовою. *) Зараз за тим починаються проби

---

*) Нашою мовою писані літописі козацькі з XVII і початку XVIII ст. (*Самовидця, Грabanка, Велички* і др.), дякуючи порядкам, котрі перетягли письменство з нашої України в Петербург і Москву, зоставались ненапечатаними аж до 40—50-х років XIX ст. Через те ж мало стали відомі в нас і письмення латинські, польські, французькі і т. и. про козацтво XVII ст. В кінці XVIII ст. появилсь перші печатні зводи козацької історії французькі і німецькі: Шерера — *Annales de la Petite Russie ou Histoire des Cosaques de l'Ukraine*. 1788. Енгельс — *Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken*. 1796. Нами: *Краткая летопись Малая*

письменних льудеј наших писати чистоју мужицькою мовоју жартовливі і жалостні книги про сельан наших. *) Далі більше прибавилосьуваги до козацької історії, а за тим і до мужицьких споминів про неї, пісень і т. д., а далі і до усяких пісень і казок мужицьких. **) Вже з тих чисел, які ми навмисне поставили в примітках, можна бачити, як то важко було розростись тіј думці письменних льудеј про козацтво і мужицтво наше і в XIX ст. в крепацькій, чиновницькій і централізованій Росії. А тим часом і в самому мужицтві ворухилась думка помститись за крепацтво і неволю, вирватись хоч на час з неї, — і показувались немов забутки старого козацтва, немов початки нового, романтичне гайдамацтво *Гаркуші* на лівім

Росіи съ 1506 по 1776 г. изд. Рубаномъ. СПб. 1777. *Литписецъ Малой Росіи*, изд. Туманскимъ. СПб. 1793. Сюди ж треба поставити і «*Историческое извѣстіе о возникшей въ Польши Угині*» Никол. Бантына — Каменскаго, — написане по волі Катерини II ще в 1795 р., але напечатане тільки в 1805.

*) Котляревського «Енеїда» почата в 1798 р., перші три пісні напечатані тільки в 1809 р. в Петербурзі, скінчена в 1825 р. а ввѣла напечатана в Харкові тільки в 1842 р. «Наталка Полтавка» і «Москаль Чарівник» написані в 1819 р. для «вольного театру» в Полтаві, напечатані в 1837 р.; — писаньня Гоголя-батька, Квітки, Гулака-Артемовського і др. полтавців і харківців 10-х і 20-х рр. XIX ст. Тоді ж і перша граматика чисто-мужицької мови української Павловського 1818.

*) «Історія Малої Росії» Дм. Бантына-Каменскаго СПб. 1822 (тричі видана до 1842 р.). «Історія Малоросії» Н. Маркевича. СПб. 1842-43. «Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсень кн. Цергелена СПб. 1819. «Малороссійскія пѣсни» Максимовича М. 1827. «Украинскія пѣсни» 1834. «Запорожская Старина» Изм. Срезневскаго 1833-38, — по більшій часті «альбуми, зроблені по Рубану і по «Історіи Русовъ», та колись дуже читались «Малорусскія и Червоно-русскія думи и пѣсни» Пл. Лукашевича. СПб. 1836. «Наскы Украинскы Казкы Запорожця Иська Материнкы» М. 1833 і т. д.

боці Дніпра, і *Кармелюка* на правім, котре пускало об собі нові пісні і казки. *) А по всій Україні то там, то сьам піднімались маленькі бунти крест'янські, та втікачі в степи, та виселки иноді і великими купами на *слободи* в степи, на котрих жили колись запорожці. Коли далі деяки письменні українці стали більше приглядатись до старої козаччини і до теперішнього стану мужицтва, то вже і українські писаньня їх стали показувати початок думки, шчоб вернути козацьку волю на Україні.**) Далі роздумавшись, українські вчені льуде забажали ясно волі усього льуду нашого од крѣпацтва, письменства дльа нього, спільности усієї землі і своєї волі (автономії) дльа неї чи то в Росії, чи то в спільній і вільній Слав'янщині. Такі думки вже дуже пробивались в „Історіі Русовъ или Малой Россіи,“ буцім то писаній Георгієм Коніським, архієписк. Білоруським, котора почала дуже пильно переписуватись українським панством в 20-ті роки, а напечатана була тільки в 1846р. ***) Зовсім јавно думки такі вилились та шче і нашоју мужицькоју мовоју в писаньнях Шевченка з 1840 по 1847 р. То були бажаньня хоч невеличкого *київського кружка* пријателів Костомарова і Шевченка „Кирило-Мехводієвське братство,“ про котре знајдете розмову в дальшій нашій книжці, і котре

---

*) (*Пісня Кармелюкова*):

Од багатого візьму ја, а бідному дају,
І так гроші поділивши, сам гріха на мају.

**) Јеремії Галки (Костомарова) «Парейаслівська Ніч» і «Сава Чалий,» трагедія з кінця 30-х років, і А. Могилу (проф. Метліи-ський) «Думки та співи» і т. п.

***) В тіж часи, јак певно писалась та «Історія Русовъ,» козацька історія підбивала і вільниј дух по всій Росії, јак це видно на Рильєєва — «Исповѣдь Наливайка» і «Войнаровский.»

було скарано царем Миколаєм в 1847 р,

Подібно ж і на правім боці Дніпра серед спольаченної шляхти почала звертатись увага до своєї країни, рости споминати про козацтво і гайдамацтво, увага до мужицтва.*) Тільки тут було менше прихильности до козацтва і менше уваги до мужицтва, і думка не про свою волю України, а про прилученьня її до поновленої Польщі. Тільки і тут серед партії „демократів“ були думки про увільнення мужиків од крпацтва серед повстаньня для того поновління Польщі.

Тим часом мужицтво наше показувало, шчо йому дуже не терпиться в крпацтві, а найбільше по правім боці Дніпра, по старій козацько-гайдамацькій полосі коло Дніпра і скрізь під панством польським. До того ж сьуди мусили зайти чутки і про повстаньня „хлопське“ в Галиччині, котре підняли в 1846 р. на цей раз більше польські, ніж наші, мужики і од котрого багато панів втікало і в Росію. Само начальство російське здумало вдержати панське здиство хоч на правобічній Україні і зробило „Інвентарні правила“ 1847 про землю і роботу крпаків. Правила ці не вдовольнили крпаків, котрі в піснях своїх жалілись, шчо „чиновники полигались з панами.“ В часи ж севастопольської війни 1855 р. мужики в Київщині піднялись цілими селами, шчоб іти „в козаки, на вільні степи,“ де буцим то всім „царь обіцяв волю і землю.“ Знайшовсь один з польських студентів демократів, (Розенталь) котрий пішов до мужиків розказувати їм, шчо вони те не од царя, а од спільного повстаньня з поляками, получать, — і, звісно,

*) Українська школа польських поетів (Мальчевський, Зальський, Гошчяньський і др.).

пропав в Сібіру. Після війни скрізь по Україні крєпаки стали ждати волі то од царя руського, то од Наполеона, а потім коли виїшла звісна воля без землі 19 фєвр. 1861 р., то вони скрізь стали ждати „нової волі“ і „слухного часу“, коли вся земля буде поділена між людьми рівно, так шчо сам цар мусив казати в Полтавщині виборним з мужиків, шчо „нової волі“ він не дасть. Були і такі, шчо казали, шчо приїде якийсь Гарабурда (Гарібальді) і дасть нову волю.

Це все, шчо робилось в самому мужицтву українському з 50-х років, отдавалось і на тих письменних українцях, котрі, почавши од козаколюбства ранішчих часів, стали пильніше приглядатись до мужицтва, а найбільше, коли між ними став сам мужик зроду, Шевченко, котрого в 1857 р. повернуто з невільної служби в Азії. Письменні українці, по більшій частині ті, шчо були в товаристві Кирило-Мєхводієвському, і найбільше до них, стали більше виступати з своїми думками в печаті, в окремих книгах (Куліша, Марка Вовчка, Костомарова, Шевченка і др.), а далі в місячному виданьнї „Основа“ 1861—62. Коли ж після 1863 р. стало важко говорити українцям в Росії, то вони стали писати по галицьким часописам, напр. в „Меті“ 1863—64 рр. і в „Правді“ 1867—75.

Перше прихильники українського льду і країни виступали смирно, бажаючи не багато: волі печатати книги рідної мовою і вчити неї по низчих школах, волі особи в державі російській, полєкшаньня бідноти мужицької, повертаньня панства і попівства на Україні до породи української, до згоди з мужицтвом. (Дивись Шевченка „Посланиє до земляків“, статті Куліша і Косто-

марова в „Основи“ і „Дні“). Навіть Шевченко, котрий в думках своїх та піснях ішов даліше (напр. Заповіт: поховайте, та вставайте, — каждани ломіте! і т. д.), коли писав простою мовою (простою), то радий був вдовольнитись і тим малим, котрого він бажав в „Посланії.“ Тільки дальший зріст вільних думок (демократії і соціалізму) в Європі і в Росії в 60-ті роки, примір поляків, котрі змагались повставати (1860—63 рр.), увага на бажання самого мужицтва нашого, а до того баждужість українського панства і навіть ворогування добраї долі панства і попівства, (найбільше вишчого) — до всіх тих бажань українських, ворогування проти них добраї долі панства, попівства і чиновництва в Московщині, заборона начальством печатати книги українські, (наукові і церковні) і баждужість до того навіть вільнолюбивих московських людей, — це все показало де кому з українців марність надії на все те, шчо панує на Україні і по всій Росії.

Ще з 50-х років почали вироблятись серед молодих з письменних людей на Україні ті думки, котрі ворґи їх з поляків назвали „хлопоманією“, а з жидів і москвинів — „українським сепаратизмом“, — то-б-то думки про те, шчоб підняти чорноробів, вигнати усьаке панство і начальство з України і поставити на ній вільну козацько-мужицьку державу, або повернути хоч таку свою волю, яку мала Україна в московському царстві за часи гетьманів. Безперечно, шчо такі думки ворунились по гарьачим головам. Тільки таких людей було шче мало, і вони мало шчо робили не то, шчоб доводити ті думки до діла, але і шчоб більше привернути людей до них. Та до того по підбитим країнам (провінціям) усьа-

ким освіченим льудім важче було так навчитись і зібратись до купи, як навіть це можна було і в столицях Росії. Через це „хлопоманські“ і своєвільні думки на Україні в 50-60-х рр. мало в кого стали досить ясними і дужими, а потім на кілька часу і зовсім були притихли.

До того ж і праця невеличкої купки українських „хлопоманів“ по неволі мусила розбиватись на усі боки од наукового досліджувань старовини і мови народньої до праці серед мужицтва. А тут шче і польське повстаньня случилось як раз тоді, коли тільки шчо українські „хлопомани“ і прихильники „своєї волі“ стали складатись в упрядковані купки і громадки і виясняти собі свої думки і приводи, чого і як добиватись. Українці бачили, шчо начальство московське і помосковлене панство і попівство наклада руку і на самі смиріні праці українські, як напр. на книги і школи; — а тоді ж таки панство польське на правім боці Дніпра прьамувало до того, шчоб як більше забрати в свої руки наше мужицтво і повернути старе Польське королевство, — і самі највільнодумніші польські демократи, навіть ті, шчо згожувались з тим, шчо Україна не в усьому подібна до Польщі і мусить мати якусь то свою волю, все таки змагались прилучити її до Польщі, з чого не могло б бути нічого, окрім пануваньня поляків над українцями, а далі і панства над мужиками. Мужицтво українське в часи повстаньня польського 1863 р. само повстало проти поляків, шчоб „завоювати собі землю“, як колись козаки, — і тим примусило і начальство царське дати йому більше землі, ніж її дано було скрізь по царській волі 1861 р. На правобічній Україні, в губерніях Київській, Подольській, Волинській, як

і в інших, де було польське панство, — почались перегляданьня „установчих грамот,“ що були зроблені од 1861 до 1863 рр. російськ. начальством і панством (по більшій часті польським) з 1864 р. по 1869 р. В тих трьох губерніях наші крест'яне здобули через те на 20% більше поля, ніж вони було дістали до польського повстаньня.*) Це все не зосталось без сили над прихильниками української волі, — і тим більше, що вони, як „хлопомани“ більше давали ваги поліпшенню господарства мужицького, ніж яким небудь державним порядкам. До того ж тоді скрізь в Європі ходили думки, навіть між соціалістами, що поліпшитись господарство мужицьке може і без вільного державного строю, за поміччю царства, — а до того в Росії була дуже міцна думка, що прихильник мужиків мусить мало не в усьому йти з мужиками. А мужики українські стали за царя, від которого сподівались землі, проти поляків. От через це все думки і праця українських вільнодумців і „хлопоманів“ роздвоїлась: не лишаючи незадовольства проти начальства московського за його нагніт на українську волю і породу (національність), хлопомани раді були, що теж начальство сповня хоч частину їхнього бажання про справи господарські (економічні) і дає нашому мужицтву хоч в одній країні трохи більше землі.

Таке роздвійство ще додадо причини, через що українське „народовство“ в 60-ті роки не виступило перед своїм людоміпередусім світом з прямими думками ми про те, що *сам народ український му-*

---

*) Дивись «Труды этнограф.-статист. экспедиции въ западнорусскій край.» Матеріали собраныя П. П. Чубинскимъ. т. VII. 515.

сити впорядкувати свою долю, як йому потрібно, скинувши з себе усяке панство і державство.

По троху дішло і до того. Шче з 1866 р. начальство царське зпинилось навіть і з тими невеличкими ділами, котрі воно почало робити для мужиків, напр. з школами, з переміною податків, — і почало явно їти назад і більше держати руку панства навіть і на правім боці Дніпра. До того і тут виїавилось в 70-ті роки, шчо і надання на-шим мужикам трохи більше землі не ратує їх од бідности і од того, шчо вони не мусили за-продуватись в найми, або кидати свою батьківщину і шукати собі виселків, де вони знаходять ту ж саму неволю, шчо од неї думали втекти. Тим часом за 10-15 років після волі 19 Февр. 1861 р. встигло нарости нове панство — багатирське, иноді з самих мужиків і козаків, з сільської старшини, котре поприставало до ранішого панства — дворянського і купецтва, тако ж почало нагнічувати мужицтво і збільшило число чужих йому людей на Україні. Між бідним мужицтвом знову почала ходити думка про те, шчо мусить таки наступити новий переділ землі, вже од нового, коли не од теперішнього царя. Так знову мужицьке життя поставило і перед письменними українцями думку про те, — як виїти мужицтву нашому з тієї нової неволі, в котру воно дісталось, шче не зовсім вирвавшись з старої панської і зовсім не вирвавшись з чиновницької (царської).

Західня Европа і Америка, — де тим часом в кінець розбилися надії прихильників чорноробства на поміч од Бонапартів, на поміч од держави в Пруссії (Staatshülfe), в котрих можна було бачити, як по самим вільним державам (Англія, Швеція, і, також С. Америк. Спільні Держави) мужицтву жи-

веться далеко не красно, — навчали, що *мужицтву ніхто не допоможе, окрім його самого*. В Україні, в котрій все, що вище мужика, двічі, коли не тричі, чуже йому, це ще більше мусило бути правдою, ніж де небудь. На решті начальство царське ще раз наложило руку навіть на самі смиренні початки праці над тим, щоб перенести в мужицтво науку і звести панство з мужицтвом хоч однаковою мовою: — воно заборонило в 1876 р. в кінець печатати українські книги на Україні, а з них наукові книги і де небудь в Росії, — при чому знову показалаь або байдужість до цього нечуваного в Європі діла, або і явне ворогування проти українства з боку московського і помосковленого панства, навіть з самих вільнодумців. Та байдужість і те ворогування тільки осмілили царське начальство робити, що здумав над Україною.

Так в тій частині нашої України, що під Москвою, зростала в XIX ст. знов думка про спільність і волю своєї України серед невеличких громад і письменних людей, а серед громад мужицьких так виростала своя думка про землю і волю; — так показувалась де далі марність надії і тих і других на всяке панство і начальство світське. Подібне ж вияснилось останніми часами і що до панства попівського. Тільки тут, може, ще більше видно, як мужицтво наше *само по собі*, саме через те, що воно бачило навкруги себе і од чого терпіло, було похпнуто до того ж, до чого мусили б діти письменні люди наукою: — почало скидати попівські пута з розуму свого.

Та вся колотнеча, яка робилась на нашій Україні сотні років, не давала на ній без перестанку рости науці, а особливо науці про природу. З то-

го ж часу, як наша Україна дісталась під державу царів московських, наука в нас дісталась в конечну неволю царського і попівського догляду (цензури), котрий пропускав з всевітньої науки до нас тільки те, шчо хотів. Далеке ж чуже начальство не дбало зовсім про наші школи, навіть і про такі, які йому було завгодно заводити в своєму царству дльа самих панів і попів. До того ж прохот науки до наших льудей спинавсь через те, шчо по школам нашим стали вчити чужою мовою, і навіть коли вже панство і попівство наше так-сьак виправилось з тієї мовою і помосковилось, — то до мужицьких громад вже зовсім не могла діти і крихта панської науки, котру розказувано чужою мовою. Так наша Україна довго мусила годуватись маже самою церковною, грецько-слав'янською наукою, а нашому мужицтву після XVIII ст. zostались самі хйба послідки і луна тієї науки. Тільки ж розум наших льудей і в старовину пробував виїти з тієї межі, яку передним провело грецько-слав'янське попівство, і в тій межі звернув увагу більш на те, шчо було найпожиточне дльа громад льудських, ніж на обрядові вигадки і забобони. Шчо тому було за причина, — чи природня сила розуму наших льудей, чи те, шчо вони здавна мусили знатись з льудьми усякої віри (напр., коли не їти в дуже далеку старовину: з греками, з італ'янцями по Чорному мор'ю в XIV-XV ст., з льахами, з німцями, з усякими льутерами, кальвинами, соцініанами і т. и., котрими кишло русько-польське королевство в XVI-XVII ст., до котрих приставали і пани і міщчани,) тільки ж шче в XVI-XVII ст. наша Україна була найближче, ніж коли небудь, до тих думок, які помогли в Европі перемінити панські

церковні порядки на громадські, а далі і увільнити розум громадський од путів попівської науки. Думка про таку перемену починалась у нас серед простішчих льудей саме тоді, коли вишче панство наше, світське і церковне, почало повертатись в чужу породу, польську, а далі і у віру латинського обряду, і коли та віра, котра так-сяк, а стала вірою наших льудей, де далі зоставалась тільки вірою простих льудей. *Виять таки наша Україна була найближча до тих думок, котрі довели всю Европу до зміни церковної (реформації) як раз тоді, коли наші прості льуде найбільше повставали за свою волю, а наша порода була найближче до сміливості всіх своїх громад.*

В XVI ст. прості льуде по містам нашим заклали *братства* церковні, в котрих багаті і бідні були рівні, в котрих усі братчики мусили вибирати і судити попів, і архиєреї мусив слухатись братства, бо братчики брали собі право докорять і архиєреї, коли той робив шчо непотрібне і „противитись йому, як ворогові правди“. Братчики на сходах, скінчивши розмови про справи свої, сами читали книги духовні і розмовляли між собою, печатали книги церковні і світські, держали школи. Братчики думали, шчо гроші і маїетки церковні — добро бідних льудей, вдов, сиріт, давали з братського скарбу поміч бідним і нужденним без лихви, помагали бідним хлопцям вчитись науки. Братчики хотіли сами судитись про між себе, не виносячи справи за поріг і т. д. *) Попівському панству, архиєреїям не подобались такі змагання простих льудей, „хлопів, кожем'як, сиділь-

---

*) Дивись устав Львівського братства, зложенніи мішчанами 1586 р. в «Памятникахъ Киевской Комісії для разбора древнихъ актовъ» т. III, 24 далі 37—45.

ників“ і т. и., — і вони пристали під руку архиєреја римського, сотворивши на Брестському соборі (1595) *унію*, котру стало підперати польське панство і королевство. Це було одною з причин, через шчо наша зміна церковна не пішла до кінця, як західня речормація. Братчики пристали до тих архиєреїв, котрі zostались з грецьким „*благочестієм*“ (православієм). За поміччю міщан, козаків і селян вдержалась на Україні церква грецько-славянська, а потім мусила пристати вкуші з Гетьманщиною під церковне начальство московське. Тільки ж і в прихильниках грецького „*благочестія*“ на Україні в XVI-XVII ст., а найбільше тоді, коли до братства простих людеї шче мало приставало архиєреїв, було багато братского духу, духу *громадських* церков, якими робились в Європі церкви „*протестанські*“. В тих писаньнях, які писались в XVI ст. проти *унії* архиєреїської, наші люде, навіть з попів, — проклинали панство церковне, „*владиц, архимандритів, ігуменів, всіх свьашченників, котрі на свьатих місцях лежучи, гроші збирають, слуги умножають, жони украшають, пријателі обогачують, корити зіждуть, роскош своју поганськују ісполюють,*“ — і казали шчо „*хлони, кожемьаки сидельники, шевці, — простиї христїяне, світські — то ї єсть само тіле церковне, котре маје волость скверноначальника пона вирвати, осудити ї прокльасти,*“ шчо наука, мовби то попи, вишчі світських людеї і шчо світські мусьять тільки слухатись їх в усьому; — це наука не Христова, а рабинська. Навіть манах українець писав тоді: „*не попи спасуть нас, або владики, або митрополити, а таїнство віри православної та заповіді, — оте спасе нас,*“ — і добавляв, — пишучи „*народу руському, літовському ї лядському в*

розділених сектах і вірах розмаїтих:“ — шчо тепер „свѣшчєнники всї черевом, а не духом офірують“ — і шчо „на панів нічого надїятись, шчо прості льудє самі мусьять вичистити церкву од скверноти.“ *) Знаходились в XVI ст. попи, котрі „дльа лишого ви-розумїнїня христїянського льуду посполїтого“ перекладали Евангелїє „з јазика балгарського на мову руську“ та шче ј так, шчооб воно годилось дльа льудеј і грецького ј латинського обрьадку.“ **) А козаки за Хмельницького казали польському ксьондзові својеју терпкоју мовоју, — шчо ј „ваші ксьонзи ј наші попи однакові такі сини.“ ***)

Дїло не дїшло до того, шчооб у нас заложились цілком громадські церкви, јак там, де подібнїј же рух серед громад мїщчанських довїв до кальвінства, індепенденства і т. и. Тїлько ж все таки братства ј увесь рух церковнїј XVI-XVII ст. проїшов не дурно. З самих попів наших повиходили льудє, котрі ј в Московщинї навчали льудеј тому, шчо в XVII ст. навчали дальшї парослї протестанства (армїнїјанє, латїтундарїї, деїєсти), тому, шчо не самі тїльки грецькі христїјанє — христїјанє, шчо ј у нехриста можна навчитись доброму, шчо спасїньнѣ не в обрьадах і т. и. (Прокопович, Бужїнські ј т. и.) Тїльки таких льудеј стала тратити в XVIII ст. наша Україна, — дльа столичної Московщини, а там вони переробљувались з вїльних льудеј на царсько церковних чиновників. Дальшїј зріст таких думок серед льудеј духовної школи в нас спинивсь,

---

*) Четыре сочиненїя афонскаго монаха Іоанна изъ Вѣнны. Акты Южн. и Зап. Россїи. II, 205 і далї. Апокризисъ або отповѣдъ на книжки о соборѣ Берестейскомъ, черезъ Христофора Филлєта 1587.

**) Див. П. Житєцкого. О пересопянцкой рукописи. Труды III археол. съѣзда 221.

***) Пам. Кїевск. Комм I, III, 325.

найдільше через церковну централізацію і цензуру. *) Само попівство наше під царською рукою зовсім перестало бути вибірним, стало казенним, а далі і зовсім чужим, особливо архиєрејство.

А по громадам мужицьким все таки ворухились думки, котрі було проскочили в гору в братствах, та шче і своїм робом посувались далі: в піснях і казках своїх мужики розказували про Христа-бога бідних, сміялись над попами і архиєрејами, иноді і над св'ятими, „шчо молебні лублять,“ і над усіма порядками церковними, котрі тільки деруть з мужика: „боженьки, боженьки! а над ким ви будете богувати, як нас не буде!^{**)}“

По троху попівство наше і церкви стали для наших простих громад маже такими ж самими, якими були колись, в перші часи *унії*: панськими і чужими, — тільки шчо не латинськими! От тоді то серед нашого мужицтва показались луде, вже зовсім *протестанти*, котрі де далі стали складатись в „братства.“ „Штунди“ — так і звуть себе — „братство руське“. Тут не обійшло без чужої науки: німців і московських лудеј. Тільки ж чужа наука сама по собі багато не вдіє, коли самі луде не готові приймати її. Та і з усіх чужих вір наші луде слухають — німецьких мепонітів, анабартістів і московських не старообрядців, а „лудеј божих“ (шалопутів, хлестів; ці теж не без німецького початку в XVIII ст. завелись в Московщині) — і „луди ж божі,“ хоч верзуть усякі нісенітниці, та все таки держуться того: шчо в

---

*) Шче в 1820 в Чернигові виїшла книга «Богомисліє», в котрій побачили «лютерскія противности.» Царь Петро заборонив печатати всякі книги духовні без догляду вишного начальства церковного.

**) Дивись приміри у нас в Малор. Нар.Преданія и Разкази К. 1870; у Чубинского, Труды, т. I.

кожному чоловікові божжа сила єсть, шчо він сам по собі розуміти віру може без попа, та шчо всі льуде мусьять в братстві жити. У штундів так і зовсім уся віра на христове братство сходиться. А в усіх тих сектантів, які тепер показуються серед українського мужицтва, — порьядки духовних громад зовсім такі, які хотіли завести братчики XVI ст.

Цікаве діло, — шчо ці нові братства заводяться у нас вже зовсім самими „хлопами, кожем'яками, сидельниками“, — шчо ніхто з письменних льудей на Україні навіть не вмів дізнатись добре про ті братства. Вони самі собі ростуть і письменству навчаються, і коли тепер не заводять шкіл і печатень, то тільки через те, шчо це тепер трудніше в Росії XIX ст., ніж в Польщі XVI ст.; сами перетолковують між собою біблію „з язика болгарського на просту мову — руську“, на просту українську, — і коли не пишуть тих перекладів, то через те, шчо шче ї не чули, шчо єсть льуде, котрі пишуть не панською руською мовою, — українською.

В усякім разі ї тут, в справах духовних, як і в справах господарських, *наше мужицтво тепер приходить на те, на чому стоїло в козацькі часи XVI—XVII ст.* До того ж підходять з різних боків (національного, політичного і соціального) і купки письменних українців, котрі не забули того, шчо вони українці, і хотять *ухопити кінець нитки, шчо ввірвалась в нашу історію в XVIII ст.* Чи вмітуть наші письменні льуде вхопитись за краї тієї нитки, котрі ї тягнеться сам по собі в нашому мужицтві, чи вмітуть прив'язати до нього ї те, шчо виплела за XVIII—XIX ст. думка льудей, котрих історія не переривалась, і звести в темноті

ї на самоті виплетену нитку — іноді більше бажання, ніж ясної думки — нашого мужицтва, з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей, — ось в чому тепер все діло для теперішніх письменних людей на нашій Україні!

Ось де для них: чи жити, чи помірати?!

До того ж краю дішли письменні люди і мужицтво і в тих наших країнах, шчо під Цісарчиною, — хоч там і була трохи одмінна доля письменних людей в XIX ст., ніж в Росії. Там під пануванням начальства неславянської породи і віри не греко—руської, важко було зовсім перемінити в наших школах і церквах старі порядки XVII ст., як це зроблено у нас під московським начальством. Там руські церкви і школи вдержали більшу частину попівства од повертання в зовсім одмінну од мужицтва породу. В Галичині найменше порвалася нитка, котра приїжає писменство людей XIX ст. з старим церковноруським XVII ст., тільки уніятським. Це, звісно, мало своєю користь і для мужицтва, бо все таки вдержувало наших письменних людей коло свого краю, — і народу. Тільки ж через те, шчо письменні люди руські в Галичині були тільки попи, то і писменство руське було тільки попівське, з його мало було користи для живих потреб громадських. Шче з того часу, як в Галичині, за поміччю польського начальства, взяла верх унія, братські порядки в церквах вкорочено, — і попи де далі зклались в особі панство, звісно, менше, ніж польське, а все таки вище од мужицтва. Під Цісарчиною попівство руське повернулось там в чиновництво, то цісарське, то польське, — котре дума про свою користь та службу старшому начальству, а не про громади, — тим більше,

щчо настанова попа на парохвіју там залежить од пана-дідича.

Тільки років з сорок назад і серед галицького попівства стали показуватись лѣуде, котрі наукою і приміром других країв славянських стали доходити до думки, щчоб хоч щчо небудь робити на користь свого мужицтва, хоч давати йому більше зрозумілу церковну науку, на його живій мові. Розумнішчи між ними був *Маркіян Шанкевич*, видавши книжку *Дністрова Русалка* (1837) з піснями мужицькими і почавши перекладати Бібліју на галицьку мову. Шанкевича і його товаришів між инчим підбили до таких праць книги з нащії України (Котляревського, пісні Максимовича). Мусили також зробити своє і проби польської української школи письменської, а найбільше збори пісень Вацлава з Олеська і Жегсти Паулі. За українськими книгами в Галичину стали заходити з Росії і козацькі думки. Тут сталося польське повстання проти Цісаря в 1848 р., — і мужики галицькі показали себе також само, як і подіпрьянські в 1863 р. Цісарське начальство здумало вжитись з того початку між письменними русинами галицькими уваги до того, щчо вони не поляки, а русини, і з ненависти мужицтва галицького до панства польського, — і згодилось на те, щчоб русини впорядкувались, як осібна політична партія, осібна, признана державоју порода лѣудей, рівна по праву зо всіма другими. Русини попи і мужики звернули надіју на начальство цісарське, щчо воно їх зовсім увільнить од польських панів, а мужики зклались на попів, щчо ті здобудуть їм од цісаря волю од панщини, поле, ліси і пасовиська. Тільки і тут всі ті надії стали марними. Окрім позбави од крєпачької пан-

пчини та маленьких клантиків землі за чималі податки, мужики наші в Галиччині не дістали нічого і тепер, де далі, збіднюютьсьа все більше і тратять і ті клантики землі, шчо були в них, і хати, запродаючи їх жидам, шчо виплатити усьаке здирство. Та і усьа Галиччина все таки застаєтьсьа під польським начальством, котре перешкоджа русинам в усьому і навіть заводити свої школи і т. и. Бачучи таке, деякі з письменних русинів стали покладати надію вже на царя московського.*) Та і само мужицтво в Галиччині, як де, то сподіваєтьсьа, шчо від того ж царя, як *русского*, здобуде собі землю і волю од великих податків і всьакого здирства. Тільки з цими надіями живуть галичане вже більше десяти років,— а все з них нічого не виходить, і дльа того, хто зна порядки в Россії, ясно, шчо і нічого не буде: і в Россії сельане ждуть того ж од царя, ждуть, шчо він не тільки, „подарувавши паншчину, подарує і податки,“ а шче позволить панів в кажда-ни заковувати, посилати в ліс стосів рубати і т. и.***)

Вже і в Галиччині појавились льуде, і між письменними льудьми, (котрі вже тепер єсть там і окрім попів, і між самим мужицтвом), котрі розуміють, шчо марно надіятись і на цісарське начальство і на московське і на своїх попів, а покладають надію на самих себе та на самі мужицькі громади. А бачучи на нашій Україні льудей однакової породи, шчо одно терплять і до одно-

---

*) Про не все більше розказано в нашому передньому слові про галицьке письменство до книги «Повісті Федьковича.» К. 1875.

**) Дивись подільську пісню, перероблену з галицької, записану од лірника, в Зап. Югозапади Отд, Руск. Географич. Общ. I, II, стр. 54—55.

го їдуть, вони ради пристати до спільної праці з російськими українцями.

Далеко гірше стоять наші земляки в Угорщині. Тут дуже вже давно наші льуде дістались під руку панів угорських. Сюди, за гори, майже не доходила чутка про наших козаків і про те, як в наших місцях мужицтво пробувало само орудувати долею своєю. Та в часи нашого козацтва льудей наших за горами шче було не багато; землі було вволю; пани угорські теж шче не розплодились та і часто за одно з мужиками терпили од турок, втікали од них, воювались з ними. Коли ж панство угорське міцнішче і густішче засіло на нашій закарпатській Країні, в XVIII ст., то вже тоді козацтво наше було далеко, аж за Дніпром, та і те зкінчилось. Так загірні льуде наші одбились зовсім од нас,—та і у нас так затихла думка про них, шчо навіть вчениї складач „Історії Малой Россіи“, Бантиш писав, як темну чутку, шчо „свѣдующіе люди находятъ нынѣшнее малороссійское нарѣчіе сходнымъ съ тѣмъ, коимъ говорятъ Венгерскіе Россіане, извѣстныя подъ именемъ(?) *Карпатороссовъ*.“*) Перше в XVIII ст. хоч повітство закарпатське було спільне з галицьким, (а часами, в XVII через нього то і дотикалось до київського), але в XIX ст. і воно підлягло зовсім угорському начальству і по троху переробилось зовсім на нове панство, майже зовсім угорське, котре і говорить між собою не инакше, як по угорському і не має иншої думки, як жити з наших льудей та вслугувати начальству і панству угорському. Рідко хто з того повітства думав про те, шчо б шчо небудь писати по руському, а котрі і думали

*) Ист. М. Р., III. 249.

(в остатні тридцять-двадцять років Духнович, Раковський, Павлович і др.), то ще менше галицьких понів думали про те, щоб писати близько до того, як мужицтво їхнє говорить, і про такі речі, щоб світським людям та громадам мужицьким були пожиточні, — а змагались писати все більше про понівські речі та мовою мов би то *московською*, як *панською* серед усіх руських, котрої однак ніхто в них не вміє, бо не чує ніколи. Через те писачі ті нікого і не загрили до своєїї рушчини, про котру рідко хто з письменних людей по тих сторонах і дума.

Доси найбільше, що зворушило земляків наших на Угорщині, — це повстання угрів проти цесаря в 1848 р. і поход війська з Росії на поміч цесареві. Де хто навіть з понів руських по ті стороні пристав було до угрів, але потім, коли не їх взяла, то і ті переїшли на цесарів бік і стали йому прислугуватись проти угрів. Мужики ж зразу стали за цесаря, бо дяковали його за волю од панщини і сподівались теж поля, лісів, пасовиськів. *) Тік з письменних людей, хто був гарьачішчий до рушчини, ті стали сподіватись усього добра, звісно, більше для себе, ніж для мужицьких громад, од цесаря, або од цесаревого приятеля, царя „руського“, і ще ревніше стали старатись помосковитись, щоб показати, що і між ними єсть пани, як і між уграми. Де які і справди стали на час чималими чиновниками в своїй країні. Тільки мужики тут дістали ще менше, ніж в Галичині, а з годом цесарь мусив помирितись з уграми, і пани угорські знов забрали силу по всій тій країні

---

*) Дивись пісні проти Кошута, привадену в нашій статті «Малоросія в її словесності», Вістникъ Европы. 1870, VI.

над нашими льудьми та шче тепер стали льутишчими до них. А з того змаганьня письменних льудеј помосковитись вишло тільки те, шчо вони шче більше стали гордувати над своїми ж земляками мужиками, котрі б то і мови нашоїшчойі руської не вміють. По троху всі письменні льуде в угорській Україні вернулись до угорської мови, — хіба хто поїхав в Россію на службу, з чого, звісно, дльа тієї країни ніякої користи не ма, — і тепер хоч і єсть шче там одна газета мов би то руська, то і та, змагајучись писати по панському, по московському, тільки і дума, шчо прислугуватись до угрів, і напдајеться на усіх, хто їм не хоче коритись: на сербів, на словаків, та і на своїх русняків і на саму Московщину. Тепер на всьу нашу угорську країну не ма ніодніського письменного чоловіка, котриј би јавно промовив хоч слово за своје мужицтво і за рушчину і славјанство. Так воно і мусило бути після того, јак письменні льуде в тій країні захотіли бути не громадьанами серед своїх льудеј, а панами, хоч би і руськими. Руського панства коло себе вони не знајшли, — московське далеко: пришлось приставати до угорського, або мовчати! Тільки јак воно це не гірко бачити, а вже і з цього видно, шчо в нашіј угорській країні діло громад руських стало на чистоту: тут вже зовсім видно, шчо все, шчо не мужицьке, зовсім чуже і зовсім гордује мужицтвом і рушчиною, зовсім ворогује проти них. Јавно значить, шчо тут вже і крихти надіјі не може бути на шчо небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі сами собі мусьать помогти, вибавивши своју землю од чужих льудеј. А коли там наших льудеј не багато, — то, јасно, шчо вони мусьать шукати помочи в спілці з сусідами, котрих доля мајже така ж сама

як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т. и. та з своїми братами: русинами — за горами: в Галиччині і у нас. Ця спілка з людьми, котрим самим того ж треба, шчо і русинам закарпатським, буде певнішчою поміччю, ніж надія напр. на Московщину: Московщина далеко, — та і начальству московському не ма причини перемінати за Карпатами порядки, котрі воно само в себе держить!

Так то по всім нашим українам стало тепер на однакове: скрізь наші люди zostались маже тільки мужики; скрізь людей наших однаково давить хоч і не однакове царство, панство, купецтво і попівство; скрізь мужицькі громади одного бажать, скрізь виїавилось однаково, шчо марні надії на кого небудь, окрім на самі мужицькі громади. А коли ті громади скрізь у нас однакової породи, живуть поруч, — то ясно, шчо нашим людям најліпше: — стати спільно, шчоб діїти до свого; шчоб *жити по своїй волі на своїй землі*.

Шчо ж то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тільки заложити свою окрему державу, як напр. зробили це на наших очах італіянці?

Безперечно, українці багато стратили через те, шчо в ті часи, коли більша частина других народ людських в Європі закладали свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була і доси шче єсть дльа людей спілкою задльа оборони себе од чужих і задльа впорядкуваньня своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тільки ж не всіх справ і недльа всіх людей рівно! Тепер вже люди переросли державні спілки і прьамують і волею і неволею до ікихсь инчих. Тепер вже

показалось, що і в тих породах людських, котрі мають свої держави і великі багаті, і вільні, (напр. як Франція, Англія), або і великі спілки вільних держав (як С. Американська Спілка), більша частина людей бідуює мало чим менше, ніж бідують мужики українські. Безперечно, що коли б українці перш усього вибилися з під чужих держав і заклали свою, вони б стали також, як і другі породи, сами мізкувати, щоб полегшити ту бід, од якої терплять скрізь люди. Тільки ж того, що пропало, не вернеш, а на далі повстаньня проти Австрії і Росії, таке як робили за свою державну спільність італійці за *поміччю Франції*,—для нас річ не можлива. Швидче можливе діло для нас стати усім в одній державі, це коли б одна з тих держав, що тепер володають нашої землею, одірвала решту її од другої держави. Звісно, це швидче може зробити Росія з Австрією, ніж Австрія з Росією. Тільки в такому случаї наші справи не поліпшали б багато, хіба б, що наші австроугорські брати зовсім би запевнилися об цім та пристали б до спільної праці проти усякої неволі, од котрої ми терпимо. Далеко можливіше для українців добиватися в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за поміччю других пород, котрі теж піддані тим державам. Тільки ж це таке діло, котре потребує стільки усякої праці, що в кінці її не варто здобути тільки державну волю і спілку. Не варто було б здобути тільки те і тоді, коли б довелось справді людям української породи добитися того через велике повстаньня і кроваву війну. Мало того, що ми бачимо по других людях, котрі мають свої держави, напр. хоч би і в Італії, нас може

навчити примір і нашого повстаньня за часи Богдана Хмельницького, коли наша Україна справди була найбільше подібна до самостоючої і чималої держави.

Держава та зложилась через повстаньня великої частини посполства, козацтва, міщанства, попівства і трохи і панства, не забувши ще рушчини і „благочестія“. А вже серед самого повстаньня показувалась незгода між багатшими і біднішими, між посполством, міщанством — і козацтвом і панством, між козацтвом, посполством — і попівством, далі між козацтвом простим — і значним. Незгода ця примусила українців шукати помічі проти Польщі в „союзі і протекції царя восточного,“ котрі союз і протекція обернулись в „підданство“, і не „вільне підданство,“ як хотіли українські козаки, а в „вічне підданство,“ як поправляв гетьмана Виговського царь московський. Вже за часи того Виговського незгода між тими поділами наших людей по стану і по багатству дійшла до того, шчо вже наперед можна було бачити, шчо українська держава не встоїть „серед незгоди частих і непостоюючих начальників“ кожного стану і серед „незичливих сусідствених монархів факції,“ (злочинств) як плакалися товаришчі війська запорожського в листах, на котрі ми вказали вище. Сталось це через те, шчо ті, хто закладав українську державу XVII ст., скидали з себе тільки чуже ярмо та те, шчо більше усього мулило їх, а не виривали неволі з корінем: вони zostавили стани людські: попівство, војацтво, (шляхту і козаків), міщанство, посполство; вони хоч і казали потім, шчо „козацька шабля скасовала колишні панські кріпості на земљу,“ та тільки не вміли подумати об тім, як би

не заводити нових кріпостів, а всі кинулись на *займанщини* поля, луків, млинів,—а то так і зоставили старі кріпості на *єрунті* православних церков і шляхти і козаків з тими *підданими*, котрі „обиклу́ю повинність одправовали.“ На тому і вмовились державні льуде українські з царем, в Переяслові (1654) і зараз же почали і од нього і од гетьманів випрошувати собі нові ма́јетності з *підданими*, або хоч з *послушними*. „Як льуде осілись після Хмельницького, казали в початку XVIII ст. у нас на Україні, то можли́ші пописались в козаки, а подлі́ші остались в мужиках.“ *) Через кілька років після переяславської умови 1654 р. *Городова Україна* вже знову мала нових своїх „луків-льахів“, а за тим сталося так, як усі знають. В *Україні Низовій* згода і воля держались довше, бо там менше було станів та *займанщини* (бо міжже не було хліборобства), а було *товариське* во́яцтво і господарство (рибальство, польованьня, скотарство.)

В цьому то *товаристві*: в *рівності і в спільному господарстві* над усім, шчо потрібно льудім, і єсть коринь волі і дльа льуде́й, ма́ючих свої держави і не ма́ючих їх. „Шабля козацька“ инакше б послужила „матері нашій Україні“, коли б вона, „скасувавши нестерпиму́ю льадську́ю неволю“, не ділила льуде́й на стани і не попускала *займанщини*, а повернула б всю Україну в „вольности усього *товариського* льуду українського,“ в те, чим були річки і лу́ги на низовій Україні дльа „*товаришців* ві́ська запоро́жського.“ От до того,

---

*) Лазаревського, Малоросійські посполитые крестьяне (1648—1783), Чернигов. 1866. 5. 6.

шчо справити в наших дідів не стало розуму, коли вони складали козацьку державу, — як і ні в кого в ті часи, — до того мусимо тепер після довгої і гіркої науки добиватись ми, їхні онуки, в котрих нема ніякої держави.

Ясне діло, шчо така велика купа льюде, скілько єсть їх на всій нашій Україні, не може бути одним товариством, — инакше вона б перестала бути і вільним *товариством*. Вона мусить стати *товариством товариств, спілкою громад*, вільних в усіх своїх справах, инакше які небудь громади будуть поневолені робити не те, шчо вони хотять і не там, де вони сидять. Добре було товаришчам запорожським, шчо-року кидати жереб, якому курінь яка річка на цей рік дістанеться, бо товаришчів запорожських було завше тисяч з 6, і вони вже через воjaцтво своје мусили найбільше сидіти в Сичі, коли не були в поході. Але вже те одно, шчо кожнаї товаришч мусив безпремінно приставати до якого куріня січового, шчоб стати справди товаришчем січовим, робило, шчо справдешньоїї рівности не було між усіма хто сидів на всій землі запорожській (а їх там бувало не 6—10 тисяч, а 50—60), хоч і кожному була воля переїти в Січу і стати товаришчем. Та в тім то і сила, шчо не кожнаї схоже, а всі не можуть кидати своју громаду та їти в другу, в середню навіть на час. Не буде рівної влі і тоді, коли хто небудь буде справлятися в усьому за другого, як це робиться в виборних державах. Виборниї тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другиї, котриї знав наперед, яке то діло і наказав, як його треба справити. З цього ясно, шчо справди *відгнаними можуть бу-*

ти тільки *маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства*. Справди вільноїу спілкоїу може бути тільки *спілка товариства*, котрі просто, чи через виборних льудеї дльа кожної справи, обертаютьсьа до других товариств, з котрими їм найбільше, најлегче, најпожитніше бути спільними, за потрібними їм справами, отдаючи їм поміч зь поміч.

Розважаючи далі, побачимо, шчо ї громада потрібна льудім тільки дльа того, шчоб кожному було најліпше. Значить і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній, чи не бути. І громада мусить бути *спілкоїу вільних особ*.

От діти до того, шчоб спілки льудські, великі і малі, складались з таких вільних льудеї, котрі по волі походились дльа спільної праці і помочі в вільні товариства, — це і єсть та ціль, до котрої добиваютьсьа льуде, і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх, чи чужих, виборних, чи не виборних. Ціль та зветьсьа *безначальство: своја воля кожному і вільне громадство і товариство льудеї і товариства*.

Це діло не зовсім таки нечуване на нашій Ук-
раїні. Наша Січа Запорозьська була подібноїу ж вільноїу спілкоїу: кожний міг прийти до неї і одійти, коли хотів. Кожний приставав до такого курі-
нъа, до котрого хотів; кожен курінь був спілкоїу воїацькоїу і господарськоїу, котра працювала спільно і вживала спільно своје добро в спільному будинку. Всі 38 курінів складали товариство січове. Товариство обладало усім добром на землі своїї і ділило шчо року по жеребу між курінъами те, з чого найбільше жили товаришчі: річки. Хто хотів „лисити“, звіра ловити, ті складались на час ро-

боти в курінь і ділились заробленим рівно. Вся старшина курінна і січова була виборна на рік, або поки вгодно товаришчам. Правда, як ми це вже спом'янули вище, такі товариські порядки не розширювались в Січі на всіх людей і на все господарство. У січовиків було посильство; вони давали заводити по хуторах заїманищину. У них появились і підданні. Окрім того порядку згоду вміли держати січові товаришчі тільки по куріннях, котрих і вороги їх не могли не похвалити, а в цілому товаристві часом бувало чимале безладдя. *) Та ніхто ж і не дума, щоб в XVII ст. та ще при такій колотнечі, яка була тоді по нашим сторонам, могли бути як раз такі порядки, як слід їм бути і які будуть колись. Примір Січі тільки показує, що ті вільні порядки, про котрі ми зараз говорили, зовсім не таке діло, що його ні здумать, ні згадать, тільки в казці сказать. Більш двохсот років стоїло з подібними порядками січове товариство — і робило своє діло, воjaцьке і господарське, далеко не погано. Звісно, діло запорозьке було доволі просте; тепер у людей більше діла, більше потреби, — та за те в них і більше науки, і більше розуму, то вони зможуть виправитись лінше січових товаришчів. Тепер ніхто ще не може сказати докладно ні того, коли напр. світ діїде до таких безначальних порядків, про які сказано вище, ні всіх дорог, якими він діїде до них. Цілком такі порядки тільки тоді можуть бути і в одній якій країні, коли вони будуть на всьому світі, бо тільки тоді зовсім перестане потреба в воjаках і кунцях, з котрих скрізь і заводиться пан-

---

*) Ригельмана. Итоговое повествование о Малой России. Л. 1848. IV, 67—84.

ство і багатирство, а за тим і начальство. Для таких порядків мусить також шчоб не було попівства і віри, з котрої виходить попівство, бо попівство теж панство і начальство, а віра заводить незгоду між людьми. Замість віри мусить бути вільна наука, котра до того мусить настільки полегчити людям чорну роботу, шчоб люди не могли ділитись на чорноробів і білоробів, шчоб кожний робив чорну роботу і мав час і для білої роботи, для виправи громадських діл, для науки, котра тепер тільки в руках панства, або доводить до панства вчених людей над невченими. А це все речі не легкі і не близькі.

Тільки ж до того всього, до тих безначальних порядків увесь світ іде і їтиме, бо доти не може бути сунокою між людьми, поки де небудь, хто небудь буде в якій небудь неволі. От через те ні один народ, ні одна держава, ні один гурт людей (партія) не здолає того, ні шчоб не попустити таких порядків, — ні шчоб зробити їх проти волі людської: до них добиваються і будуть добиватись люди і навмисне і не навмисне, і через науку, і через державні переміни, і через повстанья, і через усякі спілки між людьми. В Західній Європі і Америці єсть вже сотні тисяч людей, котрі просто прямиують до таких порядків. То *партія соціальна*, — *громадська, соціалісти-громадівці*. Почавшись серед де яких людей з самого панства і купецтва, котрі провели далі думки XVIII стол. про волю і шчастя кожної особи, (Роб. Овен, Сен-Сімон) думки громадські де далі притягали до себе і чорноробів і людей великої науки і розуму (Льуді Блан, Прудон, Ляссаль, Маркс, Дьурінг, в Росії Чернишевський) і тепер стали вже чи-малою силою, на котру мусять вважати і бајдужі і вороги. Де да-

лі і люди вчені, котрі і не зовсім належать до громадівців, згожуються на ту, чи иншу з їх думок (Мільє, Лавеле, Шетле) або викладають свої думки про громадські порядки не далеко од самих гарьачих громадівців (Ланге). Досліджування про старі, допанські, докупецькі, додержавні громадські порядки і про зостатки їх на світі — стало тепер однією з самих гарьачих праць європейської науки (Мен, Маурер, Лавеле і т. и.)* До того ж де далі все більше показується безладдя теперішніх порядків державних і панських (війна, крадіжка, банкрутства, кризи і т. и.). Це все де далі все більше дає сили думкам громадським і серед теперішніх чорноробів (поки ще більше горьдських, ніж сільських) і серед білоробів.

Тепер ще нема згоди між тими громадівцями ні в тому, як добитись тієї зміни в порядках громадських, яку вони здумали, ні в тому, як конечно впорядкувати товариське життя в спілках малих і великих. Приміром таких незгод можуть служити суперечки навіть між тими з гро-

---

* В Росії після німця Гакстаузена, вчені люди почали досліджувати старі і теперішні громадські порядки серед мужицтва московського (*община, міра*) — в працях Чернишевського, Кавеліна, Бєльаєва, Соколовського, Поснікова і др.) У нас на Україні більше говорилось про державні порядки громад козацьких (праці Костомарова, Куліша, Антоновича), про те як завелось панство (у тих же, а про нове панство XVII—XVIII ст. найбільше у Лазаревського — Малор. посполит. крестьяне, Очерки стар. двор. родов. Черл. губ., Очерки малор. «амілій в Р. Арх. з 1875 р.), про громадські суди (Іванишева — О древн. сельск. общині въ Югоз. Р., у Антоновича и Новицкаго в їх книгах про крестьян в Україні в XVI—XVII ст.), ніж про громадське господарство. По наших українях в Австрії зовсім нічого не зроблено шістьмадесятьма роками для науки про старі і нові громадські порядки, окрім хіба про братства і міщанство (в працях Зубрицького, Петрушевича, Шараневича). Про теперішні проби громадського господарювання і співних заробітків на Україні маже тільки і єсть, що в «Неділі» 1876—1877 рр. статті д. Ф. Щ.—ни «Крымскія солепромысл. артели», «Артель севастопольскихъ дочодчиковъ», «Южнорусскія артели» і т. д.

мадівців, котрі більше других готові тепер же сказати, як треба повалити теперішні порядки і чим їх зараз же замінити,—між тими, котрі належать до *спілок громадівських краєвих і всекраєвих* (інтернаціональних) і котрі викладають рішуче свої думки на *з'їздах* (конгресах) своїх виборних. Напр. тоді як одні налягають більше на волю кожної особи, товариства і громади (повне безначальство, ан—архіа, як каже Прудон і другі романці, а з слав'ян напр. Бакунін), другі більше на спілку всієїї породи, або країни, на народну державу (*Volksstaat*), велику, (напр. у німців) чи меншу (напр. у фламандців). *) Тільки ж корінні думки в європейських громадівців все таки одна, а таке чи инакше впорядкування громад малих і великих по тим думкам зробиться скорше силою потреб людських, ніж зараніми розмовами, більше потребами впорядкувати працю над ви-

---

*) На з'їзді соціалістів в Генрі 1877 р. один англичанин і два німця просили постановити, — нічо 1) „З'їзд заважає, нічо треба, нічоб держава, котра справляється за весь народ і в котру весь той народ входить, обіздала землею і другими струментами праці.“ Три француза (два з Франції і один з Бельгії) внесли таку 2) статтю: робітники мусьять забрати громадське добро, нічоб повернути його в власність спільну для союзнних виробляюущих товариств.“ Один, італіанець вніс таку 3) статтю: „З'їзд постановляє, нічо земля і струменти праці стають спільною власністю, не постановляючи зарані порядків і способів для того.“ За 3-ю статтю тільки і подав голос цей самі італіанець, за 2-ю подано 11 голосів (з Італії, Іспанії, Франції, Греції, Швеїцарії, Германії, Бельгії) за 1-ю подано 16 голосів (2 англичанина, 3 німця, решта більш усього фламандці) До цієї 1 статті прибавлено тільки по думці фламандца Де-Пена, після слова „держава“: — „і громада,“ так нічо похвалена більшим числом голосів (16 проти 11) стаття вишла така: «*Le congrès déclare qu'il est nécessaire que l'Etat ou la commune, représentant et comprenant la totalité du peuple, possède la terre et les autres instrument de travail.*» Bulletin de la fédération jurassienne. 1877. № 37—38. Подібні ж суперечки ідуть і за того, як добиватись зміни теперішніх порядків, — чи зміною законів, чи наукою і проповіддю, чи повстанням, чи з середини держав, чи з низу в гору і т. д.

робкоју позиточних людім річеј *господарських* (економичних) чи то малими, чи великими купами і спілками людей, ніж думками (*політичними*) про порядки державні і противудержавні і перемінами в державних порядках, або скасованьням тих порядків через повстаньня. Повне ж безначальство, повна воля кожної особи завше зостанесься ціллью всіх порядків, чи по малим, чи по великим спілкам, так само як думка вменшити до 0 перешкоду од трінья в машинах. І в наші часи, не тільки громадівці всьаких порядків, а і ніхто з розумних людей вже не може говорити проти волі і добра кожної особи. Громадівці тільки показують, шчо ні те добро, ні навіть сама воля не можливі без того, шчо чоловікові не діставалось дльа вжитку все те, шчо він випрацьовував. А це впають не можливе без того, шчоб кожний мав рівну долю в орудованьну сирожу силоју природи, як земля, і приводами праці над неју, як машини, шчо впають таки можливе тільки в товаристві рівних людей, а далі в товаристві товариств. В цих думках всі громадівці стојать за одно.

Ми бачили вище, шчо українські письменні люди і українське мужицтво приішли до того, шчо їм нічого не остається далі, як просто *пристати до думок європейських і американських громадівців* і по своєму прикладати їх на своїй землі.

II

Конечна ціль громадської праці. — Зміни половини і посередні станції: державні зміни. — Служба льудей з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такої служби на Україні: українські, польські і всеросійські. — Потреба ясно обмежаного українства в тій службі. — Всесвітня наука і краєва праця. — «Всесвітня спілка робітників» і товариства по країнам і породам. — Українські потреби громадської праці: політичні вільности, освіта по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстання громадських льудей; потреба праць не політичних і зріст нових порядків в громадах; праця протипупівська і наукова. — Український соціалізм — не партія, а громада.

Що тепер може зробити українська печать? — Українці в чужій печаті. — Наші думки про чужих льудей на Україні. — Наші супротивники і співники. — Федеральна спілка в Росії і в Австрії. — Спілка демократії в недержавних породах в Європі. — Користь з неї для державних пород. — Спілка Українців з західними слав'янами.

Порядок видавництва «Громади.»

Розваживши над тим станом, в котрому тепер стоїть наша Україна, ми бачимо, як далекий він од тих безначальних громадських порядків, і як теперішні порядки навіть не дають нашим льудям роздумати докладно про своє життєв'я, а не то, щоб стати до того, щоб перемінити їх. З цього вже ясно видно, що льуде, котрі посвятились на те, щоб послужити українським громадам, мусять, добиваючись до тієїж конечної цілі, користуватись усьакими і малими змінами теперішніх порядків, котрі хоч в чому небудь, хоч на час поліпшують долю тих громад, а найбільше такими, котрі влекшують льудім і громадам спосіб збиратись до куп,

вкупі роздумувати про своє життя і пробувати поставити його інакше.

Так напр., повертаючись до життя українського народу в Росії, ми бачимо, що мало того, що в його отнято більшу частину землі його, що він терпить од усякого багатирства, як і всі чорнороби в світі, — але терпить він ще і од панства, од самовольного царського начальства, котрих по деяких краях в Європі і в Америці вже і не ма, од понівства, котре обдира його і затуманює далеко більше, ніж по деяких інших землях в Європі і в Америці. Наші мужики, як і скрізь майже в Росії, навіть не получили і того, що їм обіцяно було і по царським законам, — наші льуде, як і всі підданні царські, розганяються по волі чиновників по безмірному царству російському, не можуть бути зовсім безпечні ні за свою шкуру, ні за волю, не мають волі навіть слова сказати про свої справи, ні навчатись про те, про що навчаються другі льуде, ні збиратись до куп і до товариств. А до того на нашій Україні царська самоволя навіть забороня льудім і вчитись і проміж себе, і по родинам, не то вже по вселюдних школах, вчитись, навіть писати книги на рідній мові наших льудей.

Де хто держиться таких думок, що *або все, або нічого, що чим гірше, тим ліпше*, — бо тим скорше льуде не стерплять і тим скорше візьмуть все, що їм слід, а як трохи полегша, то буцім то вони і тому так будуть раді, що вже і заспокояться і більшого не захотять. Тільки те, що скрізь діялось і діється на світі і не тільки між льудьми, але і між звірем, не показує, щоб такі думки були правдиві, щоб вони були справними законами живих тіл і громад (законами біологіч-

ними і соціологічними). Ніяка жива товариша не витерпить, щоб не вхопити хоч ту частину, яку можна вхопити, з того, що їй треба, а з другого боку, усяку можна так заморити, що вона вже і ногою не двигне сама, — а з третього, — підживившись трохи, усяка забажа більшого, а далі усього що їй треба. В Європі скрізь ведуть перед і в громадівському руху зовсім не ті з простих людей, котрим найгірше, а ті, котрим најліпше, — і најдужчий той рух зовсім не там, де најменше було малих перемін в старих порядках, а там, де їх було найбільше.

Було б зовсім чудним ділом не виступати проти деяких порядків, од котрих терплять наші люди напр. в Росії, тільки через те, що і в других країнах, де тих порядків вже не ма, люди все таки терплять. Було б чудним, як би ми судили порядки російські, рівняючи їх тільки до таких, які мусять бути і яких ще нігде не ма. То був би суд без усякої перспективи, — та і без усякої сили в очі, може, більшої часті живих людей, котрі неможуть зразу вискочити думкою своєю за все те, що навкруг себе бачуть. От через те в своїх книгах, переглядаючи життя наших громад, напр. в Росії, ми стараємось рівняти його перше з тим, яке б воно мусило бути навіть проти теперішнього закону російського, далі з тим, яке ми бачимо по других державах, а далі з тим, яке мусить бути по чистій правді громадській і яке, певно, буде тоді, коли самі вільні громади розумних і рівних людей візьмуть в свої руки всі свої справи. От через те ми вважаємо, що нашим людям слід добиватись і тих змін, котрі, як показують приміри усіх других країн в Європі, мусять наступити і в Росії ще раніш, ніж велика частина

громад зрозуміє потребу докорінної зміни в теперішніх порядках: добиватись скасування царської і чиновницької самоволі, котра, певно, заміниться виборним урядом (царством уставним, а далі цілком виборною гетьманщиною, або республікою). При теперішньому стані Росії, котра дуже вже явно держиться тільки мужицькими грішми, сама панська рада з виборних людей з усього царства не може бути без того, щоб зараз же в ній не піднялась розмова про податки мужицькі і про наділ мужикам поля. А вже одна розмова про це послужить тому, щоб більше одчинити очі мужицтву на всі державні і громадські порядки, — і поведе за собою далші бажання і зміни. Далі усяке вменшення чиновницької самоволі в Росії мусить полекшити людям кожної породи, країни, громади, спосіб умовитись і впорядкуватись проміж себе і підкопати державну централізацію, котра не дає жити нашій Україні. Звісно, ніюдин з тих, хто поставив собі ту конечну ціль, про яку ми сказали вище, — то-б-то цілковите безначальство і цілковите громадянство, — не може вдовольнитись малими змінами в теперішніх порядках, а добившись їх, буде добиватись все більшого і більшого. В самих менших змінах, в змінах державних, він буде байдужий до того, як там впорядкується вище державне начальство, а більш налягатиме на те, щоб збільшити власне *волю кожної особи в слові і праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни*, — щоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи гетьманського, чи то управи, (адміністрації) чи самої виборної ради, (парламенту) перед силою особи, громади, і щоб дати їм більше способудля того, щоб зало-

жити живі початки порядків безначальних: безпанських і бездержавних.

Так, гадаємо ми, примусить сила думки і життя працювати на нашій землі живого громадивця в справах політичних. Найголовнішим же ділом його, певно, буде помогати тому, шчо як найбільша частина мужицтва зрозуміла те, як йому взяти всі свої справи безпосередно в свої власні руки. До цього кінця веде все, шчо робитьсѧ тепер по всьому світі, навіть і те, шчо обдира мужицтво та, шчоб лише те робити, збіра його в великі купи, в котрих те мужицтво пізнає свою силу. До цього кінця ведуть всі теперішні порядки, котрі своїм здирством і байдужістю до добра вселюдського показують мужикам марність надії на кого небудь, окрім на самих себе. Цѧ природна сила не тільки доброго, але і злого, часом шче більше посува мужицтво до нових порядків, ніж усякі проповіді. Тільки, звісно, шчо всяка дорога стає лекшою, коли нею льуде прѧмувають більше свідомі, більше по волі, ніж темні і по неволі. От тут то і можуть тепер прислужитись мужицтву ті льуде, котрим доля помогла за наукою і усякою иншою білою роботою вијаснити собі думки громадські більше, ніж у мужицтва за його шчоденною чорною працею, особливо коли ті льуде посвѧтьятьсѧ тій службі цілком для мужицтва.

У нас на Україні думка про таке цілковите посвѧченьнѧ льудей панської науки на службу мужицтву не зовсім вже нова. Ми бачили проби такої служби в українській хлопоманії, котра показала приміри льудей, шчо не тільки письменно стојали за мужицтвом, а і оселялись серед мужицтва і брались за всю мужицьку роботу. Про-

би зійтись з мужиками робились і людьми з польської демократії на Україні. Далеко більше од таких проб, і українських, і польських, показали їх востатні роки і в нашій Україні всеросійські соціалісти. Росія — країна темна, без вільного слова, без пам'яті про те, шчо шче вчора робилось, — і через те не всі ті проби відомі, і може ніодна не відома цілком. Через те і з усяким судом про них треба стерегтись. Здається нам, шчо ми не дуже помилилось, коли скажемо, шчо проби української хлопоманії „злитись з народом“, иноді в тому, шчо самому народові треба кидати, показували більше щчирости до України, ніж знатється потреб громадських і почасти мужицьких на всьому світі, ніж всесвітньої науки;—шчо проби польські *увільнити народ* од царства і панства мали на цілі більше Польщу, ніж нашу Україну, і більше державну, ніж громадську волю;—шчо проби всеросійських соціалістів, *питти в народ*, горьаче переносючи в Росію думки європейських громадивців і змагаючи звести до куни працю над увільненням мужицтва в Росії з такою же працею європейською,—шчо і слід було!—переносили в Росію і ті способи, які вирости в Європі при тамошньому життєві і стану народа; до того ж всеросійські соціалісти, маючи на умі державну *виладку* (фікцію) всієї державної Росії, як польські демократи всієї (державно-історичної) Польщі, тим менше могли вважати на нашу Україну, таку, яка вона єсть, з тим життєм, яке в ній єсть, або прибирати способів праці таких, яких потребує те життє, ні осідати на Україні з довгою і затьажною працею навіть і на стілько, на скілько дає до того могу царство російське.

Остатніми часами вияснилось, що треба злити те усе добре, усе потрібне громадам, що було в усіх тих пробах, повчитись з усіх помилок, які були зроблені ранішче, і твердо обмежити, спеціалізувати, працьо льюдеї, котрі хотять працювати власне дльа українських мужиків. Не мало вже говоритьсьа про це словесно, де щчо говорилося і печатно. Ми попробуємо сказати і свої думки про цілі і способи праці українських громадівців на близькі часи, про які ми тільки і можемо думати скілько небудь фактично.

Наші думки про остатні цілі громадської праці ми вже сказали вишче. Ми думаємо, що наша Україна, котра не має ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне од природи мужицтво, — залюбки приїме науку про безначальні і товариські порьадки, що через те на тії Україні варто працювати громадівцям, а найбільш тим, котрі зросли на Україні. Дальші наші думки про теперішні способи праці дльа тієї цілі ми могли б вилжити з перегляду подібної ж праці на всьому світі, — з здуманних (теорітичних) потреб людських особ і громад. Але ми ліпше будемо виводити ті думки з перегляду того стану, в якому стоїть тепер наша Україна. Ми ж думаємо, що усьага громадська працьа на Україні мусить мати українську одежу, — *україніство*. Звісно, те „україніство“ не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому світі, як однакова *здумана наука*. Але *прикладна наука* не однакова скрізь. Так і з громадської працеїу: в кожній країні, в кожній людській породі, далі, навіть, в кожній громаді і коло кожної особи, — мусять бути особні підходи і приводи до однакової цілі; кожна країна і купа люд-

ська може показати більш ясно, ніж другі, потребу і спосіб тієї чи іншої з тих праць, того чи іншого способу праці, потрібної і для всіх людей. Цьому навчають і проби всесвітньої праці робітників.

Найважливіша, яка досі була зроблена проба робітницької спілки всесвітньої „Association Internationale des Travailleurs“, котра постановила, що *біднота* (пролетаріат) *по всьому світу має одну ціль і мусить за одно стати*, — постановила також, в своєму уставу (в Лондоні 1864 р. в ст. 7), — потребу, *щоб в кожній країні були товариства по породам людським*. Сама та „Всесвітня спілка“ через те і розстроїлась і втратила тепер силу, що вона задумала заложити вже і середню всесвітню управу над всіма крајовими товариствами своїми в *Головній Раді* спілки (Conseil général, Conseil central) раніше, ніж думки спілки пустили корні по всіх країнах Європи, так що сила тієї Раді була більше на папері, ніж на ділі. Інакше кажучи, та „спілка“ почала працю *не знизу в гору, а з гори в низ*, — так що і сама 7 стаття уставу її, котра говорить про потребу крајових і породних товариств, і доволі централістична і доволі темна. *)

*) Ось до та стаття: «Puisque le succès du mouvement ouvrier ne peut être assuré dans chaque pays que par force résultante de l'union et de l'association; que, d'autre part l'utilité du Conseil central dépend de ses rapports avec les sociétés ouvrières, soit nationales ou locales, les membres de l'Association internationale devront faire tous leurs efforts, chacun dans son pays pour réunir en une association nationale les diverses sociétés d'ouvriers existantes ainsi que pour créer un organe special. Il est sous-entendu cependant que l'application de cet article dépendra des lois particulières de chaque pays et que, abstraction faite de ces obstacles légaux, chaque Société locale indépendante aura le droit de correspondre directement avec le Conseil central de Londres.» — або:

«Вбачаючи, що верх робітницького руху може стати певним

З поводу того, шчо дежакі, спілки „Всесвітньої Спілки“ знаходили, шчо Головна Рада не потрібна і шчо вона приносить централістичну управу, начальство, в справи товариські, виїшли незгоди в „Спільці“ найбільш між Головною Радою, за котру стояли більше германські спілки, і Спілкою Громадівською (*Alliance Socialiste*), в котрій був старшиною москвин Бакунін, і до котрої більше пристало романських товариств. Сварки ті багато причинились до вменшання сили „Всесвітньої Спілки“, хоч і більше підняли думку про потребу самостоячих краєвих товариств, за котрі стояла „*Alliance Socialiste*.“ Тільки ж вона не пустила корнів по всім країнам і Європи через теж саме, шчо і „Всесвітня Спілка.“ Як мало могли обидва товариства пустити ті корні по справжнім живим громадам, в котрих люди зішлись по однаковості праці, по сусідству, породі, — видно напр. з того, шчо іс-

---

в кожній країні тільки через силу поїднання і спільности, — і шчо з другого боку користність і самої Середньої Ради залежить в тому, скільки вона знається в робітничими спілками, чи національними, чи місцевими, — товаришчі спілки Інтернаціональної мусьять старатись, кожній в своїй країні, звести в одну спілку національну всі ті товариства робітничі, які тепер єсть, а також заложити окреме для них печатне видання. Розуміти треба і те, шчо поступати по цій статті треба, вважаючи на закони осібі в кожній землі і шчо, скинувши те, шчо треба, за перешкод од законів тих, кожне осібе товариство краєве матиме право листуватись просто з Середньою Радою в Лондоні.»

Як бачите, тут все діло де од готової вже спілки, котра наперед назвала себе всесвітньою, — «інтернаціональною», та шче і од Середньої Ради рії, котра і хоче, шчоб по кожній країні завелись такі ж середні спілки і мов би то не хоче, шчоб вони заступили рії перед осібними товариствами. Окрім того тут не ясно показано шчо таке *pays nation*, — чи держава і всі, хто під нею живе, чи природна країна і порода людська. На ділі в Спілці Інтернаціональній, а особливо в Раді, виступали люди по державам. Так в ній був виділ (секція) і секретарь генеральний за *Россією*, хоч в Россії десятки країн і людських пород одна до одної неподібних. Про те як оберталась „*Association Internationale*“ і „*Alliance Socialiste*“ до Россії, Польщі і усієї Славянщини, ми поговоримо в I книжці «Славянської Громади».

панська „Federacion“ напечатала в 1870 р., шчо „Головна Рада в Лондоні, бачучи скорий зріст Товариства в Россії, поставила генерального секретаря для цього народа (насіон), — „німця Карла Маркса!“ і шчо звісний артилеріст, філософ і оратор Бакунін був на зїзді 1869 р. виборним од ліонських робітниць, шчо сучать шовк, сам живучи в Женеві (Bakounine, publiciste, délégué des ouvrières ovalistes de Lyon. Genève.) *)

Ясно, шчо як коли небудь оживе „Всесвітня Спілька“ і стане справди коли не всесвітньою, то всеєвропеєською або зложиться нове подібне товариство, то тільки після того, як скрізь, по кожній країні і людській породі, зложаться міцні товариства людей, котрі зїшлись в природищу спільку не по самій тільки основі думок, а і по однаковій праці, по сусідству, по однаковій породі і мові, — і тоді, коли вони сами забажають і ширшої і всевітньої спільки. Тепер же, от уже від кількох років, Alliance Socialiste вмерла (1870 р.), а Association Internationale живе більше на папері ніж на ділі, — а за те в кожній країні серед кожної людської породи росте думка і проповідь про ті зміни, які вони думали поробити в громадських порьядках. І в тій країевій праці тепер і вся дісна сила громадівського руху в Європі, далеко більша, ніж в зїздах малосильної Association Internationale, або в таких, яким був зїзд соціалістів торік в Генті.

Обернемось же до тієї праці на нації Україні, як та праця виходить з того стану, в котрому та Україна тепер живе.

Наша Україна поділена між двома чужим дер-

---

*) Про це все див. у Testut Internationale. 5—6. 25. 209. 147.

жавами. В одній царство самодержавне, в другій уставне. Вже через це одно нам, українцям, нічого розказувати, чи мають для нас яку вагу державні вільності хоч не великі, як про те колись, за часи самодержавства Бонапарта і Бісмаркового короля, розказували деякі європейські соціалісти, і як про те іноді розказується у російських соціалістів. Ми вже теперішнім станом частини нашої землі приведені до тієї думки, на котрій стали і європейські соціалісти, коли постановили на Лозанському зїзді „Всесвітньої спілки робочих“ в 1867 р., „щого нестача політичної волі спиня громадську науку і увільнення бідноти (пролетаріату), і щого через те зїзд об'являє: щого увільнення робітників в справах господарських не можна обмежувати од увільнення їх державного, щого постановити вільності державні, — єсть діло першої і безперемінної потреби,“ щого треба всім товаришам добиватись гарбаче, щоби усі народи мали права, котрі виложили французи в уставі 1789 р. *) Всяка

---

*) Le Congrès international, considerant : Que la privation des libertés politiques est un obstacle à l'instruction sociale du peuple et à l'émancipation du prolétariat, — declare: 1) Que l'émancipation sociale des travailleurs est inseparable de leur émancipation politique; 2) Que l'établissement des libertés politiques est une mesure première d'une absolue nécessité; 3) Que cette même déclaration sera renouvelée chaque année; 4) Qu'il sera donné communication officielle de ces résolutions à tous les membres de l'Association internationale des Travailleurs, ainsi qu'à ceux du Congrès de la Paix, en leur demandant leur concours énergique pour investir tous les peuples des droits imprescriptibles de 1789. — Testut, 133 — 134.

Ті старлі (Декларация прав человека и гражданина)
Dispositions fondamentales garanties par la constitution) власне і говорять не так про те, як буде впорядковане винше начальство а про те, які мусять мати права кожний чоловік перед начальством: рівність, волю переходити з місця на місце, волю слова, письма, печаті, віри, зборів, і навіть право противитись неволі. > Louis Blanc.

зміна громадська посувається не самими тільки різкими, рішучими кроками, а і щоденною тихою працею, не самими тільки переломами закону, а і законними працями. В таких же державах, як Россія, не можна і говорити ні про яку сталість праці, ні про який закон. Там всьакий час треба бути готовим боронити не то свою працю, а і думку і шкуру просто револьвером од царських беззаконників. Австрія далека навіть од такої волі державної, яка єсть і в других царствах, напр. в Англії, або в Бельгії, — а все таки там, як ми вже сказали, наші люди можуть виступити одверто і як порода людська, і як партія громадська, навіть і як громадівська, серед самих робітницьких товариств і серед сільських громад на зборах (мітінгах). Остатніми часами ми бачили суди над соціалістами в Галиччині і у Россії, — з котрих виявилося, що те, за що в Галиччині присуджували на 3 місяці тюрми, в Россії каралося 12—6 роками каторги. Ясно значить, що те, що потребує в Россії незвичайного героїства, в Австрії можуть робити люди з звичайною натурою, а звісно, що всьака громадська справа посувається вірніше, коли за нею стоять як найбільші лави хоч і звичайних людей, ніж самі герої, котрих ніколи багато бути не може. Ми, українці, на цей час мусимо признатись, що ми ще не покористувались і тими всіми невеликими вільностями, які дають австро-угорські порядки, і мусимо добиватись для себе і у Россії на перший

Histoire de la Révolution française 1869 III, 47—51. Нам, українцям, тепер треба доложити до тих осівних прав ще: вольу кожній породи людської, а також громади і країни, — то б то вільності *федеральні*.

раз хоч таких порьядків, звісно, не дльа того, шчоб на них стати.

Далі одна з најголовнішчих одмін нашої України од великого числа других земель, в тим числі і од Московиччини, в тому, шчо в ній мужицтво шче більше покинуто на самого себе, ніж в тих країнах, котрі не тільки мають свої держави і панство, а шче і підгорнули під себе і другі землі з їх і панством і мужицтвом. Чи по волі, чи по неволі, а в тих землях держава і панство роблять шчо небудь і дльа мужицтва, а як де, то на користь і мужицтва державної породі роблять і льуде з пород чужих, недержавних. Доволі буде показати хоч на те, шчо напр. в Московиччині, книги дльа московського льуду пишуть не самі москвичи, а і українці, а то і німці, ляхи, грузини, молдаване і т. и., при чому по більшій части забувають про працю дльа своїх льудеј. В таких країнах і льуде з думками противдержавними і противпанськими все таки їдуть по тій дорозі, котру проложила держава і панство, користуючись усіма засобами, котрі дали їм держава і панство. В таких же країнах, як наша, цілком не так. Письменні льуде на нашій Україні скрізь двічі одірвані од свого мужицтва: і через панство, і через виучку по чужих школах, і звичку їти за льудьми державної породі. Через те наші письменні льуде по волі і по неволі тьагнуть в бік московськїй, польськїй, угорськїй, німецькїй, або і зовсім кидають свою країну. Навіть ті з письменних українців, котрі держаться думок мужицьких (демократичних) і сојузних (федеральних), не всі од разу можуть переломити в собі те, шчо в них з батьків і дідів поселила чужа держава і школа, і вернути собі те, шчо в них вона отиьала, — спіл -

ність з українським мужиком, напр. хоч би то в мові. Звісно, ніякого чоловіка не можна примусити безприманно працювати в тій країні, де він родивсь, ддя тих, а не ддя других льудей. Підряд бачимо німця, котрому доля довела працювати у французів, і на виворот. Тільки найбільше все таки льуде працюють серед своєї країни і ддя свого народу, коли тільки в тому народі хоч сяк, хоч так, а господарюють свої льуде. Не так в нашій Україні. Письменній українець по більшій часті працює ддя кого вгодно, тільки не ддя своєї України і її мужицтва. А з другого боку, здавна звикли усякі чужі льуде хазяїнувати на Україні, не знаючи її, не звертаючи уваги на те, як треба обертатись з українцями, ми не кажемо вже про тих, котрі тільки і думають, як би пожитись з України, нічого доброго ддя неї не роблячи. От через це ті льуде між письменними українцями, котрі не хотять, щоби де далі все більше Україна і її мужицтво тратило свої сили,—мусять заректись не їти з України, мусять упертись на тому, що кожна чоловік, вишовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по українському — єсть видадок з української мужицької скарбниці, видадок, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки. Так перш усього українська думка про працю ддя мужицтва мусить вести за собою *осілість, земляцтво*. Це не значить, що українці мусять не глядіти далі своєї межі. Зовсім инакше: вони в тій межі робитимуть те, чому навча всесвітня наука, спробована примірами других країн і в згоді з другими льудьми, близькими і далекими. Вони тільки перестануть оббірати свою країну, покористуютьсья всіма силами, які дає

їм їхня країна і порода, і будуть брататись з другими, не як пухирі, шчо літають по вітру, а як льуде, котрі, стоючи міцно на землі своїй, можуть говорити не тільки за себе, а і за неї. Правдивий *федералізм* може виїти тільки з спілки таких льудеї по всім країнам Європи.

Розваживши далі над потребою українським льудім не розбігатись по чужим землям, а працювати в своїй, дідемо і до того, шчо і на самій Україні льуде, як можна більше *держались кожний свого кутка, котрий їм найбільше відомий і де вони найбільше зрослись з льудьми*. Без такого повертанья льудеї до свого кутка без сидінья, як можна довше, на одному місці більша частина розмов про громадство, федералізм і проти державних і купецьких порьядків, зостається власне одними розмовами, бо ніхто ж стільки, як ті державні і купецькі порьядки, не ганья льудеї од краю до краю і не ставить кожного безрідним і одиноким серед великих куп таких же безрідних і одиноких льудеї, котрими через те так і легко орудовати усякому начальству і багатирству. Звісно, де далі, пересування льудеї з сел в города, змісця на місце все більше росте в світі і не од самої тільки неволі господарської (бідности), а і од волі особи, котра хоче все бачити, всього спробувати. Тільки ж те пересування тоді тільки не буде служити самим багатилям, коли по всім куткам будуть сталі і впорядковані купи льудеї, спільних між собою, мов рьями (кадри), в котрі поставатиме новоприїшовиї товаришч,— а не бурлака, як тепер.

Вже з цієї потреби осілости льудеї з нашими думками по нашим громадам виходить і потреба того, шчо вони приходили туди не з самими тіль-

ко такими, чи іншими думками про громадські порядки, та з проповідьдью їх, а перш усього з докладною (спеціальною) наукою в таких річах, котрих потребує громада людська,—чи то хліборобських, чи скотарських, чи ремесницьких, чи лікарських, чи вчительських і т. д. Чоловік, котрий хоче, щоб його поважала і ради його слухала, думки його приймала громада, а особливо така терта, практична, як мужицька, мусить знати і вміти тих річей ліпше, ніж кожний чоловік в громаді. Тільки такий чоловік, котрого праці і ради щодня потребує громада, стане її люби́ти і зростеться з нею так, що і громада може послухатись його думок і про зміну і громадських порядків*). Тільки ослість в громаді з докладною, явною потребою громади працею дає основу, на котрій можна толкуватись про те, якими способами на який час треба добиватись зміни громадських порядків, котру звуть то переминою (реформою), то переворотом (революцією). Тепер багато толкується про ті способи проміж громадивцями в Європі і в Росії, і, частіше всього, способи ставляться поряд з цілями, так що ми бачимо такі прапори гуртів (партій), як Staats-socialismus (державний соціалізм), socialisme progressif, socialisme révolutionnaire, соціально—революційна партія і т. д., при чому кожний ростяга розум слов: закон, держава, поступ, пе-

---

*) При цьому не слід пропустити і такої уваги: тільки докладна по всяк день потрібна громаді праця може поратувати проповідачів нових порядків од того, щоб серед них не вироста породе людей, котра буде тільки «молоти язиком» та кидатись од справи до справи, ганяючи з краю до краю «какъ саврасть безъ узды», так самісінько як це робили колишні пани. А комусь то треба ж буде платити за ті «проїсти і прогони». Звісно, нікому, як тому мужицтву, котре за все платить і котре має тільки одно у нас і живе по закону: «в поті лица їж хліб твої», закону, котрий і мусить бути корінним законом і громадським і громадивським!

реміна, переворот і т. д., як йому до вподоби. Те, шчо ми бачили доси в життьї людському і шчо бачимо і тепер, показує, шчо життья те переміняється усьакими способами і волею не одного гурту, і шчо ніюдин гурт не може завше вживати безпримінно одних способів. Мало того, стан громади, серед котрої живе чоловік, в иншу хвилю збужує такий дух, попиха громаду до таких способів, котрі наперед і вгадати не можна. Ясно, шчо діло не в способах, а в цілі, та в живій спільности чоловіка, котрий має думки про потребу зміни в порядках громадських, з тією громадою, серед котрої він живе. При такій спільности, котра, як сказано було зараз, вироста тільки з осілости та з докладної праці, можуть мати вагу і ті проби добиватись докорінних змін в теперішніх порядках, ті проби, котрі радять робити, замість проповіді словами, прихильники повстання, бунтів, *propagande par les faits* (проповідь ділом) і т. п. Повстання — робляться од гарячої крові, од нетерпильчки, од невиносної неправди, котра гніє людей, як раз в тої час, коли вони повстають, — і їх не можна ні втишити, ні підняти розмовами, а також початками чужих громад людей тоді, коли вони, а не громада, надумались його підняти.

Ми думаємо, шчо всі приміри справди дужих повстань, до самого повстання парижського 1871 р. (Парижської Громади, Коммуни), показують правду першій половини нашої думки, а недавні малі вдачі таких проб „проповідати ділом“, як напр. уличний ход на спомин Парижської Громади приїзжими людьми в Берні 1876—1877 рр., або проба приїзжих людей підняти повстання селян під Беневентом в Італії в 1877 р., показують правду другій половини тієї думки. Певно,

щчо ї ті проби мусили не проїти зовсім без слїду, тільки наврѣд щчоб тої слїд був рівниї тим стра-там, котрі понесли лѣуде дльа того, щчоб їїх зро-бити.

В Россїї між соціалїстами дуже поважається „Парижська Громада“ 1871 р. і ставиться часто, як примір праці громадської ї дома. В остатні роки чимало говорилося про „бунти“ ї в Россїї. Тодї як одні з громадівців російських держались думки, щчо їм тепер треба налягати на саму про-повідь і тільки строїти рьади будущого війська дльа спільного повстаньня громадівського та ждять часу, коли можна буде „покликати народ,“ щчоб він зробив спільниї „переворот“ в Россїї, або „звести до купи менші народні бунти в один повстанськиї взрив“ („Впередъ,“), — другї казали, щчо треба рап-том повалити теперішнїї уряд і захопити в своїї руки державну силу тепер же, бо скоро, може, бути вже пізно, — ї впорядкувати Россїю по своєму („Набать“). Третї не признавались до змін з го-ри, ніяким урядом, і не дуже вірили в те, щчо може зразу наступити спільне повстаньня по всїї Россїї, ї зміна всіх порьадків, та за те дума-ли, щчо „краєві бунти“ проти теперішніх порьадків најліпше збудять і мужицькі громади. Зза цих думок бували чималі суперечки між російськими громадівцями, котрі часто на ділі зходились на одному, — і на ділі більш усього робили, звісно, — проповідь (пропаганду) громадівських думок, де можна було. Проти середнього столичного уряду не було зроблено доси ніодного підступу. В сто-лицї була зроблена тільки одна *безоружна* проба — і, звісно, не повстати, а проговорити проти тепе-рішніх порьадків громадських і державних (Демон-страція на Казанськїї площадї 6 дек. 1876 р.)

в Петербурзі). Ніоднії проби „краєвого бунту“ російські „бунтарі“, або „проповідачі ділом“, не зробили. А в ці ostatні роки сами мужицькі громади бунтовались в Чигиринщині, в Уральщині, в Воронежчині і т. д., — *проти неправди, котра зачепила безпосередно їх самих*. І там не тільки не було ніодного вченого громадівця, а навіть російські письменні льуде не змогли ї дізнатись докладно, як робились ті бунти.

Вже з цього видно, щчо всі розмови вчених російських громадівців про повстаньня, бунти і т. и., були цілком здуманими, а змаганьня на них більше словесні, ніж дійсні. Такими вони ї мусьять зостатись, поки громадівці ті не стануть громадськими льудьми, такими, про яких ми зараз говорили. Недавніми часами показалося в Росії кілько проб дійсного виступу проти теперішніх порьядків (напр. оборона од жандармів в Одесі, діло д Засулічевої і проти Трепова, виступ кіївських студентів проти аресту їх товаришців і т. д.) Проби ті виїшли живими ї звернули на себе громадську увагу. Ті проби, які вони маленькі не єсть,—таке діло, котре показує, щчо сміливії дух вже пробуджуєтьсся ї в Росії. *) Певно, щчо тут послужили ї ті розмови про „бунти“, „проповідь діл м“ і т. и., котрі велись в ostatні роки. Тільк ж, розібравши ті проби, ми бачимо перш усього, чо вони виїшли не з здуманної, а з живої болісті

---

*) Ще торішнім літом ми писали в книжці «Народні Школи на Україні серед життя російського» (22—23): «Ми думаємо в загалі, щчо ті, хто зветьсся в Росії ворогами теперішніх порьядків, говорять про переворот та про бунт, далеко смирінічі льуде ніж про них думають, більш страшні здалека, ніж на ділі. Доволі буде вказати на те, щчо у нас в ostatні роки було наарестовано до 2.000 чоловік, звісно ж тільки два случаї, коли арестовані попробували одбиватись од жандармів і прокурорів і щчо у нас жандарм і прокурор їде польовати на «нові» з меншою опаскою, ніж на бекасів.»

громадок молодих льудеї, котрим не стало сїли терпіти зневагу і муку од царських слуг: тут льуде *обороняли сами себе*, одплачували за *своїх*, заступались за *своїх*. Далі ми бачимо, шчо всі ті виступи зовсім не соціалістичного, а *політичного* духу,—виступи не проти господарських порьядків, а проти державних: проти шпіонів, жандармів, прокурорів, поліцмейстера і т. д., то б то зовсім не такі, про які говорили росейські громадівці. І похвала тим виступам виїшла тільки од тих льудеї, котрі найбільше розуміють державні порьядки, і, звісно, всього менше од мужицтва, про котре ті громадівні всього більше думали.

Для того, шчо́б мужицтво похвалило ті виступи, треба, шчо́б воно теж розуміло державні порьядки, а для того, шчо́б напр. яка мужицька громада помогла такїй пробі не даватись в руки жандармам, яка була зроблена в Одессі, або оступилась так за кого небудь з тих громадівців, котрих начальство хана десьятками, як пробовали оступитись київські студенти за товаришчів, треба, шчо́б громада знала і любила тих льудеї, як льудеї громадських, як товаришчів.

Мужицькі ж повстаньня цілими громадами скрізь, а в Россїї більше ніж де небудь, можливі тільки зза причин јавно громадських і господарських (соціально—економічних). Најслабшиј бік мужицьких бунтів в Россїї, не тільки в середній Московщині, а з XVIII ст. і в нашій Україні і навіть, здається, і в других козацьких землях, завше був і єсть в тому, шчо в мужиків не ставало розуму про державні порьядки, шчо мужики, повстајучи проти тієїј неправди, котра безпосередно давить јїх, завше думајуть, шчо вони повстајуть не проти закону державного, а за закон, за

царську волю, проти котрої їдуть мов би то не вони, а пани, або чиновники. Через те вивченому чоловікові страшенно трудно ї підступити до мужиків в такі часи,—хйба він візьме на себе личину, мов би то ї він вірить в царську добру волю. або в таке инше, як бродьачі салдати ї другі подібні, шчо завше показуютьсьа в мужицьких бунтах в Россії. Так на таку личину далеко не всякій вивчений чоловік згодитьсьа пітти, а шче менше здоліє видержати її, навіть хоч би хто ї задумав таке діло. *) Ясно, шчо віру мужицьких громад наших в царській закон може розбити тільки докладне товмачінньа, пропаганда. А в тім то ї лихо, шчо такої пропаганди в такі гарьачі часи, як бунти громадські,—громада мужицька навряд чи ї стане слухати од негромадського чоловіка. Ясно значить, шчо ї дльа того, хто держитьсьа думки про те, шчо ї краєві громадські бунти посувають час спільної зміни в теперішніх порьадбах, все діло зводитьсьа на те, чи стане він громадським чоловіком шче перед бунтом, чи ні.

Нам здається, шчо розмови про те, коли слід

---

*) Говорючи так ми становимось зовсім не на правове поле, а на природне: ми не кажемо: „яке хто має право підводити, або обманувати других?“ ми кажемо: „рідко хто зважитьсьа обманувати самого себе, нести свою голову за те, чому він сам не вірить, говорити таке, шчо тільки зтуманюватиме в других ті думки, котрі він вже дльа себе самого вияснив!“ Потреба говорити правду, єсть така ж потреба здорового чоловіка, як і потреба дихати чистим воздухом. В таких случаях, як „краєвий бунт“, не можна навіть говорити про те, шчо обманом зробиш счастья людім. Навіть великі повстанньа Разіна, Пугачова, в котрих не було ясних політичних думок, а до того був шче ї обман, „самозванщина“ і. т. д. —кінчались тим, шчо повстанців побивали. А шчо ж зостанетьсьа з „краєвого бунту“, коли після того, як його задавлять, не зостанетьсьа в людях навіть і ясної думки про те, за шчо льуде наложили своїми головами? І шчо ж в кінці всього зостанетьсьа з самих думок про „нове життя по правді“, коли в однім місці самі проповідачі його доложать одну неправду — про царя, в другім другу— про бога і. т. д.

„кликати народ на спільний переворот“ і як „зводити в один великий взрив“ малі бунти, — даремні клопоти, бо коли б вже дійшло діло до того, то „більша частина народу“ обійшлась би і без усяких верховодів, котрі б її кликали, та строїли, та зводили. Та коли б більша частина народу „построїлась в р'яди громадівців“, то, певно, нічого б було вже і „переворот“ робить. Значиться, коли розмовляється про те, як держатись громадівцям до повстань, то можна говорити тільки про малі, краєві повстань, бунти. Ми вже сказали, що, як нам здається, бунти не робляться з гори, а що вони піднімаються знизу од немоги терпіти неправду. Нам здається далі, що хто б що не думав про краєві бунти, чи вважав би їх користними, чи шкідливими, а державні і громадські порядки в Росії і в Галичині тепер зашли в такий кінець, що мужицькі бунти мусьять підніматись де далі, все частіше. *) В 95 случаях із 100 навіть „бунтареві“, не громадському чоловікові, трудно буде розпалитись самою думкою на стільки, щоб понести свою голову в тій справі, котра просто не вража його ока і уха. З другого ж боку ніюдин справди живий чоловік не витрима, щоб не пристати до діла, що робиться коло його, в котрому він бачить хоч зерно своєї правди, і не постаратись, щоб те зерно розрослося як найбільше. Коли такі живі льуде з громадівців наших, ставши своїми льудьми в мужицьких громадах, будуть свідками того, що громадам тим

---

*) З політичного боку Росія тепер подібна до Франції перед революцією 1789 р., з соціального — до Англії 20 рр. XIX ст., Прикарпатська ж Україна багато в чому подібна до Боснії і Герцеговини.

робиться кривда, котрої вони не може стерпіти, то, певно, вони і повстануть вкупі з громадою, і в таким случаю вже, звісно, мусьять приложити всю свою силу на те, щоб повстаньня громадське пішло як найдальше: щоб не тільки громада противилась тій найближчій кривді, за котрої піднялась вона, а і попробувала змінити і усі ті порядки, од яких вона терпить: напр. в селі обернула всю землю в громадську, як цього маленькі проби вже і робили наші мужики позаторік в Подольській губернії, правда, тільки з землями своїх же мужицьких багатирів. Так значиться і тут все діло зводиться на те, чи стане громадівець „проповідач ділом“ осілим громадським чоловіком, чи ні.

В решті ж, навряд хто б міг вірити в те, що напр. в Росії на близькі часи, при теперішній силі війська державного, може бути навіть таке велике мужицьке повстаньня, як в часи Хмельниччини, або навіть Пугачівщини. Далі ми думаємо, що давати дуже велику вагу повстаньням, а до того і вірити в те, що велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звуть „соціальною революцією“, може стати ділом одного великого повстаньня, навіть і в одній великій країні, — це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські і господарські. Звичка та вкорінилась в людях письменних за ті часи, коли люди, поставлені в державних урядах, (царі і виборні, як напр. яacobінці в часи великого повстаньня французького в XVIII ст.) думали, що вони можуть державною силою з гори повернути життя, і самі думки і звичаї тисяч і мільйонів людей, як їм завгодно. Такі державні думки ішли тоді поруч із старою наукою про природу, наукою, котра довго навчала, що бог творить в світі чу-

деса, а потім коли ї дібралась до того, шчо побачила порьядок в зміні всього на світі, то все таки думала про скорі зміни, про перевороти на світі земному, — *les révolutions du globe terrestre*. В XIX ст. багато було повстаньнь, — а ніодно з них не зділіло змінити до корінья порьядків не то громадських і господарських, а навіть і державних. Недавніми часами ї науки про природу, геологія ї біологія, показали, як помалу їдуть всі зміни на світі, і замінили слово *révolution* на слово *évolution* (розпусканьня, зріст). Нова наука природня мусить перевчити письменних льудей і в їхніх думках про зміни порьядків громадських, одучити од звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах, та повстаньнях, і привчити пам'ятати, шчо всі порьядки в льудських громадах ростуть, а не роблятьсья од разу, і шчо державні, чи противдержавні заходи ї повстаньня — тільки частина тих приводів, якими посуваютьсья зміни в льудському життью, а далеко не все. До того ж і наука про громадське життья, де далі, все більше виясня, шчо державні порьядки колись, тоді як најголовнішче діло державне була війна, були корінем і господарських змін, напр. забіраньня землі војаками, — а тепер державні порьядки найбільше — тільки покрівля порьядків господарських і послідок думок льудських, — і шчо значить їх ні заложити, ні повалити в кінець не можна од разу. Сама думка про „безначальство“ одкида усьяку думку про переміни з гори в няз, а не з низу в гору, — од особи до товариства ї далі, і примушує перемінити слова *révolution sociale* на *évolution sociale* і зменшити віру в самі повстаньня. Повстаньня можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі

порядки, котрі вже підкопані з усіх боків инакшими способами (те і друге видно напр. на повстаньнях зза такого шче доволі простого діла, як державна воля і спільність Італії), а зробити нові порядки, та шче і громадські і господарські, саме повстаньня не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські і господарські, вертаються безпремінно „на другий день повстаньня“, коли їх нічим замінити таким, шчоб господарські потреби людські так, чи сяк, та вдовольнялись, — а з тими потребами люди не ждуть довго. Таке і случилось в 1848-49рр. у Франції, коли в перший раз в великому місці попробовано було зразу перевернути старі господарські порядки, поки сами шче шчирі громадівці не здохли і здумати, а не то зробити зразу усі нові перьадки. Майже на тому самому зупинивсь і повстанський уряд „Парижської громади“ 1871 р., котрий навіть майже зовсім не змінив корінних громадських і господарських порядків, не скасовав осібною обладаньня ні хат, ні фабрик, як через те, шчо шче мало було в самому Парижу людей, котрі б пристали на те, так і через те, шчо тоді б йому пришлося самому поробити усі нові порядки в Парижу, а далі в усій Франції, без кетроїї трудно собі і здумати життя Парижу.*) Сила зросту нових

*) В виборах 26 марца в уряд Парижської Громади з 480.000 виборців подавало голоси 230.000 чол., а з них 167.000 за Громаду. З 92 вибраних було 21 не соціалістів, 18 соціалістів-федералістів, 44 якобінців і так званих бланкістів. Перед кінцем П. Громади після того як з неї вижили 21 смирініших республіканців, в ній було 57 якобінців і 23 соціаліста-федераліста. Змін господарських уряд Парижської Громади тільки і зробив, шчо дав волю не платити за квартири за часи війни (од Окт. 1870р.), звелів одібрати церковні маїетки на громаду, продовжив строк недоплати по позичкам за часи війни, дав волю забрати заставлені в позичковому скарбу речі не дорожчі од 20 фр. *Lefrançais. Etude sur le mouvement communaliste à Paris, en 1871.* Прибавити треба, шчо по селах вже зов-

громадівських порядків значить не стільки в повстаньнях проти старих порядків, а особливо не в скасуваньнѣ державних порядків, скільки в зрості малих і великих *товариств* між льудьми, в *зміні звичаїв і думок* льудських по всім громадам якої країни, коли не всіх країн, хоч би на першій раз самих європейських,—в цілім ряді *праць* зовсім не політичних, а *громадських і господарських, рідинних, наукових*.

Тепер шче єсть льуди між чесними громадівцями, котрим такі думки не льубі, котрі навіть думають, шчо коли льуде не будуть вірити в те, шчо зараз же все буде по їхньому, то і руки опустять. Тільки ж це такий же самій страх, як і той, шчо мов би то, коли льуде перестануть в бога вірити, то всі злодіями стануть. Зовсім инакше: власне віра в те, шчо завтра все буде по нашому, коли не спевниться, — (а ми бачили це не раз за XIX ст.) — доводить до того, шчо в льудей, котрі вчора вірили і гарьачились, завтра руки опускаються!

От справди осіле життья в громаді за докладноју шчоденноју і шчодня потрібноју громадянам працеју, може в кінець одучити письменних льудей од тих старих державних звичок, котрих шче чимало зосталось і в теперішніх громадівців, навіть і в тих, шчо, покинувши (не дуже давно) яacobинські думки, пристали до думок про „*безначальство*.“ Тільки шчодня маючи діло з льудьми, котрі повиростали серед теперішніх порядків, можна побачити усе, чого не стає їм для „нового життья,“ і кожну хвилину помагати їм

сім не розуміли не то, шчо то таке за соціалізм, а і самої республіки, і жахались її, як безбожества і мов би то розбоју.

посуватись до нього. З сотень примірів такої помочі зовсім не політичного духу, ми зупинимось тепер на одному. Важко собі і пригадати, щоб цілковиті безпанські і безначальні порядки могли заложитись там, де льуде так мало вміють господарьувати коло сироті тварі і машин, як напр. наші мужики, через недостачу в них науки про природу. От вже з цього одного виходить, що дуже потрібно, щоб по наших громадах були льуде, котрі не тільки б уміли розсудити про державні і господарські порядки, а ще б уміли господарьувати коло скоту, на землі, на фабриці і т. д., најліпшим науковим способом і могли б навчити тому мужицькі громади. Скажемо просто, не заходьчи дуже далеко од того, що ми тепер бачимо в Росії: нас беруть завидки, коли ми читаємо „Письма изъ деревни“ і т. н. химика Енгельгарда, і ми думаємо: чому не чуť про льудей, котрі б так розумно помагали мужицьким товариствам і громадам вправляти своє господарство, як вправляв той Енгельгард своє власне, для своєї користі, наймитами? Ми б бажали нашої Україні сотні Енгельгардів з десятками спеціальностей та тільки з громадівськими думками і цілями в праці. Охота до такої праці, до помочі мужицтву закладати усякі господарські товариства, показувалась і в Росії в початку громадівського руху в 60-ті роки. Тільки скоро вона замінилась самою проповідьдю про повстаньня. Та при порядках державних в Росії важко було і витримати з самими смирними пробами товариського господарства, щоб не дістатись в руки поліції, важко було вивченим соціалістам не махнути на все таке рукою. Тільки ж все таки в самому мужицтві, і у нас на Україні, сами собі ростуть проби товариського господарь-

ваньня*) їждуть того, щоб вчені люди подали їм свою поміч наукою.

І ми найгарячіше бажаємо, щоб скорше пропали царські державні порядки в Росії, щоб такі люди могли виробитись з гарячих молодих громадивців, котрі тепер гинуть по тюрмах, і щоб счезла в наших письменних людях панська незвичка до затьажної, холодно обдуманної неполітичної праці, котрої доволі знайдеться по нашим мужицьким громадам. Такі люди допоможуть повиростати по тим громадам пуп'янкам, з котрих пойдимуться парослі нових громадських порядків, що, збільшувачись, де далі, випхнуть старі порядки новими, не здуманими тільки, а готовими і з готовими для них людьми — громадянами. А така служба мужицьким громадам більш шче, ніж друга, потребує довгої ослісти серед них.

Так вже сама ослість наших громадивців по країнам і громадам, — ослість, котра так потрібна власне на нашій Україні в її теперішньому стані, примусить їх звернути увагу на багато річей, котрі уважити треба б було в наші часи і другим, що некліються про конечну зміну громадських порядків, і підпре в наших громадивцях ті думки про ту зміну, котрі виходять і з нової всевітньої науки.

Теперішній стан нашої України зверта увагу шче на багато таких справ, котрі важливі і для громадивців на всьому світі. Так напр. було вже сказане вище, що в нашому мужицтві в Росії показуються люди, котрі їдуть проти попівства, котре, між инчим, просто пристало до чужого на-

---

*) Дивись спом'януті статті в «Неділі», а також в «Кіевск. Телегр.» 1875. № 14

чальства і панства і ворогує проти українства, а шчо в нашій Україні в Австрії попівство виробилось в своє панство. Через це все наші громадивці мусьять виступити проти попівства дужче, ніж це доси роблено було громадивцями напр. в Московщині. В Австрії наші громадивці мусьять виступити проти попівства може шче дужче, ніж в Україні малоросійській, власне через те, шчо там попівство не так јавно одцуралось од української породи і иноді манить себе і других і самі мужицькі громади будім то воно стоїть за ті громади і може полекшити їх долю. В нашій австрійській Україні безпремінно і як најскорше треба налягти на те, шчо́б попівство обмерзіло молодим лудім, шчо́б вони не јшли в попи. Отже, повалити готове попівство і не дати вирости новому серед таких братств, як штунда, котрі тепер виступајуть проти готового „православного“ попівства, та тільки з тією ж самоју „свјатоју“ книгоју, на котрій заосновались православні свјатошчі і попівство, помогати теперішнім противупопівським братствам стати лудьми цілком вільного розуму — можна тільки так, шчо́б підкопати в корні віру в те, чо́го не бере розум чоловічіј. А це можна зробити тільки за поміччю науки про зріст усього в природі, а також про те, јак росли і віри і попівські порьядки по всьому світу. Тепер вже в Европі досить виробилось такојі науки, та тільки громадивці мало спожиткували јїї в својій проповіді, навіть і ті, котрі, јак „спілка громадивська“, „Alliance Socialiste“ 1867 р., просто написали в својім уставі, шчо „Спілка“ зајавља, шчо вона не вірить в бога і хоче, шчо́б „віра замінилась наукоју.“ А по дејаких країнах (напр. в південній Німеччині і в самій Франції) шче не перевелись громадивці, котрі думајуть

помирити своє громадівство з вірою і навіть з христіанством. Тільки остатніми днями в північній Німеччині, коли показалася проба пруського лютерського попівства привернути до себе робочих вигадкою „державного і христіанського соціалізму,“ — німецька „соціально-демократична партія“ виступила з різкою проповіддю проти віри і попівства. Доси ще противу-попівська наука держиться скрізь більше серед багатших людей і переходить до чорноробів дуже помалу, більш *красельками*, що процікуються зверху вниз, ніж через впорядковане навчання од людей, котрі взялись за те докладно. А таке навчання тепер дуже потрібно, бо попівство було першою білою працею, котра підняла купку людей над другими, чорноробами, а потім в купі з воjaцтвом, а далі з усяким иншим начальством і панством, вбільшувало і святило нерівність між людьми, захопило собі великі маїетки і доси стоїть за них і підпира державну і громадську неволю і нерівність і всилується повернути великі купи богомільного народу проти усіх противників тієї неволі і нерівності, в тим числі найбільше проти громадівців. Віра ж і попівство здавна підбивали незгоду між людьми і не можуть перестати підбивати її ніколи. До того всього, коли нові безначальні порядки потрібують, щоб люди мали більше часу на науку і не несли нікчемної праці і видатків, то певно, що скасування віри, богомільства, церков і попівства влекать ті тьгарі, котрі скрізь несуть людські громади. От через це все наукова праця з різних боків проти попівства єсть одна з найбільших потреб прихильників громадівства скрізь. *)

---

*) Уряд Громади Парижської 1871 р. постановив, що віра—

Коли ж на нашій Україні попівство зверта на себе більшу, ніж по деяких інших країнах, увагу громад, то тут мусила б повстати тепер же, по всім купкам українських громадівців, пильна праця, щоб почати широку проповідь проти корня віри і попівства за поміччю науки природньої і громадської.

Вище було сказано, що українство задержалось майже тільки в самім мужицтві, і що дуже мале число письменних льудей признається на Україні до свого краю і льуду. З того виходить нова служба для тих з теперішніх вивчених льудей, котрі не зрікаються свого українства. Льуди ті, коли вони тільки трошки роздумаються, то не можуть стати іншими, як приятелями мужицтва, подібними демократам, соціалістам і т. и. гуртам в других країнах. Тільки ж в цих других країнах, де державні порядки не одвернули так вивчених льудей од мужицтва, як в нас, такі гурти можуть лекше звести свою працю на саму проповідь про зміну теперішніх невігодних простим льудім порядків, державних і господарських, залишивши інші громадські справи і потреби, — наукові, майстрові і т. и. на других льудей. Ці другі льуде часто зовсім і не розуміють думок про ту зміну в громадських порядках, а працюють просто для теперішніх, а иноді і ворогують з тими, хто хоче

діло домове, а не громадське. Управи IV і XVII волостів (arrondissement) парижських постановили, що в школах громадських не будуть вчити попи, — що вся наука в них буде опиратись тільки на вільному розумі, а управа XVII волости постановила, що ученикам не будуть давати в школах ніякої книги, ніякої речі, котра чим небудь буде противна науковому методу." *Lefrançais, App. 53—58.* Тільки доси ніче таких шкільних книг не ма! А в такі то часи, як часи Громади Паризької найліпше і видно, яка помилка була зроблена через те, що попівську силу серед простих льудей, особливо селян, не підкопано було раніше — наукою.

зміни. Тільки ж все одно, часто вони, і не гадаючи об тім, працюють дль того, шчоб стала можливою цілковита зміна теперішніх громадських порядків, иноді шче більше, ніж деякі проповідачі самими словами про ту зміну. А часто і ті самі проповідачі тільки користуютьсьа тим, шчо виробили і вигадали такі л्यуде дльа своєї цілі і потреби. Доволі буде, шчоб пояснити нашу думку, вказати напр. на тої вжиток, якії роблять тепер проповідачі громадівства з статістики і науки про господарство громадське, з науки про старинне громадське життья, і про звичаї і думки усяких народів, — з науки про зміну страви на працю в тілі чоловічому і з усієї нової біологічної науки в загалі. Ми вже не кажемо про вигаді технічні, без котрих теперішньє, а шче більше будущє господарство не проживє і години, або про початкову науку дітську. Доси всі такі справи були зовсім в руках л्यудєй старих порядків і навіть не дуже звертали на себе увагу проповідачів громадівства серед чорноробів, — хоть завше вагу їх розуміли л्यуде, котрих можна вважати за батьків нового громадівського руху, як напр. Овен, С. Сімон і др. Доси навіть всі розмови про те шчоб зробити правдиву статістику чорноробського життья самими товариствами робочими зоставались самими розмовами. Тільки недавніми часами і в зїздах самих виборних од чорноробських товариств громадівського руху, поставлені були думкі про такі справи, як цілковите навчаньня дітєй: Enseignement intégral, instruction intégrale, на зїзді „Всесвітньої Спільки“ 1867 і 1868);*) торік на зїзді гурту німецьких громадівців постановлено видавати науко-

---

*) Навчаньня наукам (безпозівське), умілостям і ремесництву.

виї місячник (Die Zukunft — Будуще; окрім того виходить в Швейцарії другий подібний місячник „Die Neue Gesellschaft“ — Нова Громада). Подібні проби єсть тепер і в Французів („Le Travailleur“ — Робітник, — „Le Socialisme progressif“ — Поступове Громадство,) у фламандців і др.

Такі проби науки чисто громадівського напрямку шче доволі слабі. Тільки ж в Західній Європі од того шче не така велика шкода, бо як ми сказали зараз, там дльа такої науки працюють і нехотья льуди і других думок. Наша ж Україна тим не подібна до других країн, шчо в нас до мужицтва не доходить і стілько з вигадів панської науки, скілько їх доходить по других країнах, де панство не одірвалось од мужицтва в зовсім вже чужу породу, і шчо в нас вже зовсім ніхто: ні державне начальство, ні панство не помага і тим науковим працям, котрі служать навіть тому, шчоб пізнати свою країну. Мало того, в нашій Україні всьакиї, хто ухопив хоч трохи науки, вже перебіга од мужицтва в гурт чужих йому льудей і становитьсья паном навіть і тоді, коли б вважав себе прихильником мужицтва. От через це у нас ті невеличкі купки льудей, котрі, маючи всесвітні думки про волю мужицтва, не зреклись свого українства, мусьять робити не одно те діло, котре по других країнах роблять подібні їм гурти льудей, а кілька діл, починаючи од діл академичних, (таких напр. як збори слов мови нашого народу, без котрих не може посуватись ніяка проповідь і наука серед мужицтва і котрі напр. в Московщині роблятьсья за поміччю держави) і кінчаючи ремесництвом, проповідьдью в мужицьких громадах,

повстаньними з тими громадами і т. и. *) Це праця, звісно, не легка, і не всякій, хто не був в шкурі українській, зрозуміє потребу усіх частин такої праці. Тільки, розваживши добре, усякий прихильник мужицьких громад мусив би згодитись з тим, що те, що примушує ділья робити українським прихильникам мужицтва, мусили б робити подібні ж льуде і скрізь, — що скрізь би було користо дльа мужицьких громад, як би всяка праця, чим небудь, — чи просто, чи боком, — потрібна тим громадам, робилась льудьми з громадівськими думками, а не байдужими, а то і ворогами громадівства, — і як би усі льуде, котрі тепер поділились способами (спеціальностьям) праці потрібної дльа громад, були, коли не в спільці і змові, то хоч би розуміли один одного. От такого розуму всіх таких спеціалістів, а шче ліпше: спілки і змови між ними, і мусьять бажати на нашу Україні прихильники мужицтва, і дльа того, шчоб вона наступила, вони мусьять взятись за всі ті справи, котрі просто і боком потрібні на користь мужицьким громадам української породи в їх теперішньому стані. Українським громадівцям нічого страшитись, шчо вони розкидаються по великій купі різної праці. Хаї тільки не розкидаються хоч по безмірній обшарі російського царства, а осьадуть на Україні, коло українських праць, то не забаром наших льудеї достане на всі ті праці.

Ось деякі важнішічі признаки стану українських прихильників мужицьких громад, українського громадівства теперішнього часу, по країні мірі по

---

*) Шчоб напечатати «Толковий словарь великорусскаго языка» Дала, дльа котрого слова збирала Академія, царь дав 6000 руб. — Про те, як стоїть в нашу Україні початкова школьна наука перед державною Московичиною, дивись в другій часті «Громади»

нашому розуму. Ми думаємо, шчо говорили не зовсім неправду, коли казали, шчо ті одміни не в чому небудь зовсім осібному, а в тому, шчо стан України де в чому яснїше показує потреби таких змагань і праць, котрі потрібні і скрізь. Таке ж, думаємо, виходить і з тієї одміною українського громадїства, на котру ми зведемо усі ті, шчо вище були показані, і котру ми скажемо словами: *українськиї соціалїзм не партїя, а громада*. То значить шчо українські соціалїсти мусьять од тепер же змагатись, шчоб, осівши по нашим громадам, приложити свої голови і руки до того, шчоб справляти всі служби, потрібні в здоровому життью громадському (*services publiques, fonctions sociales*) і там в громадах з тими службами проповідати здорові громадські порьядки, показувати примір їх, та обороньати старі забутки і нові парослі тих порьядків од ворогів їх усіма способами, мирними і вояцькими. Нічого здаєтьсѣя прибавляти до того, шчо такі робітники дльа українських громад мусили б тепер же, сїдаючи по тим громадам, змагатись до того, шчоб счеплятись в спілки з своїми товаришчами по всіх громадах од ближчих до дальших і з усіма тими, хто тілько чесно працює коло такої, чи иншої, бїльше, чи менше просто потрібної дльа України в її теперїшньому стані праці,—так шчоб Україна, як скорше, покрилась цілою *сіткою* зчеплених один з другим *товаришчів* і *товариств*, робітників українського громадства, з котрих як найбільше льудей були б і товаришчами в мужицьких громадах.

Ясно, шчо не тілько дльа того, шчоб наступила велика зміна в теперїшніх порьядках і на нашії Україні, але і дльа самого того, шчоб по нїї появилось багато таких льудей, котрі потрібні дльа

того, щоб по всім громадам нашим поставити думки про нове громадське життя, потрібно багато праці і у нашій Україні і навкруги її, і, певно, не мало часу. Не тільки ні один чоловік, а і ціле коліно ровесників, що тепер живуть і працюють, не може взятись наперед вказати всі приводи і дороги до того кінця. Та і в усьому, слово, проповідь і сама наука, тільки один з приводів громадського зросту і доси ішли більше позаду його, ніж попереду. Ми ж, починаючи наше печатне видання далеко од рідної України, шче менше, ніж хто инший, сміємо брати на себе верховодство навіть і в суду про те, як громади українські посуваються до тієї цілі, до котрої явно ідуть тепер громади в Європі, в Америці. Ми думаємо, що в усьому печать зробить своє діло, коли вона буде більш вияснити ті цілі, до котрих ідуть громади, судити ті дороги, по котрим вони доси ішли, те що привело їх до того, на чому вони тепер стали, ніж налягати безпрямінно на тої, чи на другий привід, на ту, чи на другу дорогу, так, мов би то тільки єсть один привід, одна дорога для живих людей та шче і в усякий час. Печать же українська на теперішній час зробить велике діло, коли хоч покаже докладно *теперішній стан України*, як і через що вона прийшла до нього, — і pomoже тим людям з українців, які хотять зробити щось доброго для своїх громад, *зібратись до купи* і вияснити собі, де працювати і до чого прямувати, — а тоді вже вони самі знайдуть десятки дорог до спільної цілі.

Заложити тепер таку печать на самій Україні, навіть Австрійській, діло не легке, а в Росії цілком не можливе. Через це ми почали наше видання в Швейцарії, де ми маємо повну волю

слова, — хоч, правда, за те не маємо навкруг себе живої громади земляків наших. Ми добре розуміємо, що найліпше усього вияснили б всі сказані вище думки про стан нашої України і про потреби усякої праці для неї, коли б ми просто напечатали цілий ряд праць по всім тим справам, котрі намічено вище. Тільки ж всьакиї мусить зрозуміти, скількох чоловіка праці потрібно для того. На Україні ж навіть тепер не зовсім вже бракує в людях, котрі б здоліли, коли б захотіли, виконати ті всі праці. Не мало земляків наших працює по чужим куткам над подібною, чи іншою працею, — і ми б нічого не сказали проти того, коли б хто заступав їхнє місце в громадах українських і навіть, коли б їхнє українське серце могло цілком задовольнитись працею серед чужих людей по чужим способам. Хай спитає кожний з них самого себе: чи всі думки, котрі він хотів передати товариству, приїмались чужими людьми, і чи так само, як би він хотів, чи ні? Певно, ні! Так чи не пора ж українцям повернутись до своїх земляків і до праці для них просто? Коли ж за спільною працею всіх розумних українців налагодиться, як слід, життя 17 мільйонів нашого льуду, тоді і ті „широкі інтереси,“ котрі тепер підбивають вивчених українців шукати собі поля для праці по чужих сторонах, на чужих мовах, зовсім не втратять, а ще більше виграють од того, що в світі буде одним бездушним трупом менше, однією живою великою породою людською більше. Аже ж всі ті розмови про „широкі інтереси,“ котрі будім то потребувати, щоб українець почав служити їм з того, щоб зрікався власне своєї України, — нічого більше, як послідки тієї неволі, в котрій тримала нашу Україну чу-

жа держава—Польща, а потім таке ж чуже Московське царство з безмірною чиновницькою централізацією. І всьакиї українець і неукраїнець мусить же розуміти, що він просто служить неволі цілої великої країни і усьакому обдираньню, і кешені, і розуму великої людської породи, коли по волі, чи по неволі, ділом, чи бездільством, підпира і продовжує послідки тієї державної неволі і централізації.

Ми беремо волю поставити це діло просто і ясно перед судом земляків наших, без помочі котрих ми не можемо послужити нашій Україні, як би того хотіли. Закладаючи перше цілком вільне видання українське, ми будемо старатись зробити його сталим і одчинимо його для всьакої письменної праці земляків наших, котрі держаться однакових з нами оснівних думок про життєва громади і природи: хто признається до громадівства, *своєї волі* (авто-номії) мужа і жінки кожної особи, спілки, громади, людської породи, до *вільного товариства* (федерації) громад і пород людських, до *вільного розуму* (раціоналізму) і *твердої науки* (позитівізм).

Обертаючись перш усього до земляків наших, маючи на думці в усьому нашому ділі перш усього і найбільше їх, розмовляючи про *людей наших і чужих*, ми зовсім не пристаємо до тих, хто б думав сіяти яку небудь незгоду між людьми не однакової породи. Далі, в наших книгах читачі побачуть не раз недобре слово про *чужих людей на нашій Україні*: про ляхів, москвинів, угрів, німців, жидів. Тільки ж, розваживши над тим, читач наш, певно, побачить, що ми говоримо про них не як про людей перш усього не нашої породи, а як про людей, котрі або шкодять нашому мужицтву, або не дбають про нього. То люди

стану панського, попівського, чиновники, купці і т. и. — неробочі білоручки, або коли і білоробочі, то до того такі, котрі зовсім не думають про те, щоб хоч стільки служити нашому чорноробу, скільки скрізь служать білороби чорноробам однієї з ними породи. Така чи инша порода людська може нам бути більш, чи менш до вподоби, також, як і способи праці, які в ній вживаються навіть дльа нашої цілі. Тільки ми ніколи не дамо волі зачіпати кого небудь в його домовій праці. Ми тільки мусимо давати одсіч усякому, хто дума пор'ядкувати на нашій землі не тільки на шкоду нашому мужицтву, але і не знаючи його, не питаючи його, або і зневажаючи його. Хто ж і чужий працює в спілці з нашими людьми, поважаючи їх, хто пристає до наших громад, а особливо до громад мужицьких, тої дльа нас такий же наш чоловік, як мов би то вів був наш і зроду. Та такий і мусить бути усякий громадівець: коли українець, котрий не став громадівцем, показує тільки, що він не додумавсь, або не довчивсь до кінця, — також само і громадівець на Україні, котрий не пристав до українців, — теж не довчивсь, не додумавсь до кінця, не поборов в собі пана, чиновника. Тільки ж і того мало: ми добре знаємо, що люди додумавшихся до кінця шче мало на світі, і шче тепер шче не можна і бажати, щоб люди панського роду і казенної школи зовсім служили мужицтву, та шче і українському. Примір такої служби мусьять показати перш усього наші люди, то за ними підуть і чужі. Ми ж не пропустимо пошанувати усяку працю, чим небудь користну дльа наших громад, дльа українства, хто б її зробив і не наш чоловік хоч би він і не згожувався з нами в усіх думках наших, хоч би він і не думав про службу власне нашим громадам.

Далі, розваживши, шчо тепер добро і лихо громад в одній країні Європи зчепляється з добрим і лихим других близьких і далеких країн, ми не думаємо, шчоб нашим льудім слід було всилуватись рвати всі ті нитки, котрі чи так, чи сяк, а поїднали їх з льудьми других пород в тих державах, до котрих тепер належать наші громади. Дуже гірко нам обішлись ті держави, тільки ж дух все-світньої спільности, не маючи поки другої дороги, просувався до нас і через ті державні нитки. Замість того, шчоб нам рвати ті нитки, котрі так, чи сяк, а іднуть нас з другими, нам ліпше вкупі з ними переробити теперішнє поїднанья з не-вільного на вільну спілку рівних громад. Ми думаємо за себе, шчо українцям замість того, шчоб рватись заложити свою державу, або які небудь дуалізма, напр. як угорський в Царщині, ліпше старатись розбавляти усяку державну силу і прямувати до волі країєвої і громадської в купі з усіма иншими країнами і громадами. От через те українцям најліпше виступати з думками не стілько національними, скілько *автономними і федеральними*, до котрих пристане завше багато льудей і з других країв і пород. В кінці всього тільки автономія самих дрібних куп льудських може помирити всі теперішні сварки між породами льудськими. Ми напр. стоїмо за волю нашої породи, — але ж ми думаємо, шчо було б не по правді, як би ми взяли по шнуру одбили ту межу, в котрій більша частина льудей нашої породи, та і гнітили на менші частини, або і на купки льудей чужої породи, примушуючи їх становитись нашими, — так як це робиться скрізь не тільки по державам, напр. як у французів, німців, москалів, угрів, польків, — а і по таким країнам як наша, котрі ледви сами вибиваються з

під чужої неволі, напр. як у сербів, болгар і т. и. По нашій думці, кожна громада, кожне навіть товариство чужої нам породи, коли воно сидить і серед українських громад, мусить бути вільним зостатись таким яким воно хоче. Самим же українським громадам далеко користнішче тепер же почати добиватись як найбільшій своїєї волі, ніж пориватись здобути для України більше, чи менше централізовані особні державні порядки. Добиватись такої своїєї волі громадівської і краєвої (напр. навіть повітової і губерніської) для України напр. в Росії ми думаєм, шчо буде і розумно і користо, — бо по такій дорозі українці підуть не сами, а в купі з федералістами і з других пород і до них пристане навіть чимало льудей і з самої державної породи московської. *)

Тільки ж все таки ми думаємо, шчо добра доля льудей з тих пород, з котрими ми тепер зчеплені державними порядками, стане проти нас, а найбільше ті, котрі більше звикли панувати над другими, або котрі мають користь з державного і иншого пануваньня: бо звичка і користь більше мають сили над льудьми, ніж слово і розум, і ховаються часто і під розумними словами про волю, рівність, спільність шірокі справи і т. п. От через те ми наперед знаємо, шчо українське громадівство спітка собі ворогів не тільки як грома-

---

*) Ші всі справи не так то здумані і не так то далекі, як хто небудь може подумати. І генер напр. в Галиччині стоїть шче справа про поділ Галиччини на Західню і Зхідню, котрій поділ по нашій думці инакшій, ніж по думці таємних націоналістів руських і польських. Не забаром буде в Росії Земський Собор, в котрому безпреміно мусьять піднятись розмови про «областну автономію», — і українцям і тим, шчо будуть в тому Земському Соборі і тим, шчо в ньому не будуть, прийдеться стати або федералістами нашого розуму, або стояти за те, шчо введена була більше, чи менше централізована Україна (як Ц. Польське, Угорщина і. т. д.)

дівство, а ї як українство. Не тільки панство, попівство, купецтво, чиновництво в нашій Україні в Росії ї в Австрії (набільше, звісно, з перевертнів), виступить проти українського громадівства, а воно не буде лубезне великим купам лубеї ї в шчирї Московщинї, Польщї, Угорщинї, Німеччинї, особливо лубїм столичним. По всьому, шчо ми бачили скрізь ї шчо вже бачимо тепер ї в Росії, ми можемо ждати, шчо ї в Росії виросте гурт централїстів, не тільки лїбералів, (таких напр. як німецькі національ-лїберали), або демократів (як німецькі прогрессїсти, французькі гамбетанці), а ї соціалїстів-державників, (як напр. німецькі соціаль-демократи, або французькі бланкісти). Цї всі гурти в землях, шчо були під Польщеї, певно, пристануть до централїстів польських, а в других — до московських, ї всім їм буде не по нутру наше українство. Мо ждемо за те, шчо ті, хто сами побудили в станї лубеї недержавних ї „окраїнних“, хто сам потерпів од централїзму, ті будуть прихїльнішчі до нас, — навіть коли вони будуть сами з польаків, шчо були колись державноїу породоїу, або з москвичів, котрі тепер державна порода. Ми ждемо через те більше прихїльності до себе од польаків познанчиків, а потім од варшавяків, ніж од польаків галицьких, або подніпрянських, — од москвинів, північних поморців, низовців поволжських, донців, уральців, сїбірських лубеї, ніж од лубеї столичної Московщини, або помосковлених українців, — далї од лубеї недержавних пород в Росії: финнів, естів, латишів, молдаван, кавказців ї т. и., звісно, коли вони дізнаютьсь про нас, — а за Росїїїї од лубеї славянської породи, котрих доля подібна нашї долї. Українцям слід старатись стати в тісну спілку зо всіма такими *недер-*

жовними людьми в Росії і в Австрії, навіть і з такими, котрі не зовсім ще дійшли до громадських думок, — тільки б вони признавались: 1) до того, що кожна порода людська мусить бути сама собі господарем дома, — 2) та до того, що сила кожної породи людської лежить в мужицтві. Ми думаємо, що коли українське громадянство вкоріниться на своїй землі і зчепиться з сусідніми демократичними і федеральними гуртами, то воно по троху втягнеться в широку спілку всеєвропейських демократичних гуртів, а між ними, найтісніше, в спілку демократії *льудей менших і недержавних пород*, таких, як напр. західні славіяне, волохи, провансали, каталонці, бретонці, фламандці, ірландці і т. и., котрих доля найподібніша до нашої, і серед котрих впорядковуються тепер скрізь гурти, подібні українській хлопоманії або і громадянству.

Не дуже то давно можна було звертати малу увагу на подібні гурти, і навіть думати, що вони коли не шкідливі, то лишні. Ще років з 10 — 20 ті гурти були малосильні, а як де, то і зчеплялись з старими думками (попівськими, чи феодальними). А до того гурти розумців (раціоналістів), вільнодумців (лібералів), народовців (демократів) і громадянців, впорядкувавшись перше там, куди держава і кунецька сила постягала більше *льудей*, багатства і науки, то б то серед пород державних, (французів, німців, англичан, москвинів і т. и.) виступали з словами про всесвітнє братство, рівність і волю: всенародство-інтернаціоналізм. Перед тими словами, думалось, що розмови про яку небудь одну країну нічого не варті, а розмови про своїх і „чужих *льудей*“ мов би то і зовсім шкідливі, бо тільки руйнують тісне всесвітнє

братство. Тільки ж ostatніми часами показалось, шчо де в кого і з „інтернаціоналістів“ слово народ (nation) значить держава, так шчо ті інтернаціоналісти зовсім і не вбачають недержавних пород, а иноді і льудеї малих держав. Далі показалось, шчо „патріотичні“ гурти льудеї, по малим країнам і недержавним породам, замість того, шчоб замірати, як того ждали було, все всильувались, а порьяд з тим і почали де далі все більше обертатись до думок розумівських і громадівських (як то показують деякі товариства феніанські в Ірландії, каталонські федералісти і громадівці, де які льуде серед французьких провансалів, як напр. видавці La Laussetto цілії фламандської громадівської гурті т. д.) А до того вијавилось, шчо слова про братство і рівність всесвітнью у деяких льудеї з пород державних, навіть і з громадівців, льубісінько живуть порьяд з звичками верховодити над другими по приміру держав тих, в котрих повиростали ті льуде, і з зневагоју до „темних“ і недержавних льудеї. Так напр. показали себе в часи після повстаньня сербських мужиків в Герцеговині проти турецького і потурченного панства і чиновництва, — і далі в часи війни славянських пород проти турецької держави, — угорські і німецькі не то ліберали, прогрессісти, а і демократи і соціалісти в Австро-угорщині, а за ними і німецькі соціальдемократи в Германії і навіть в Швейцарії. Од проповідачів рівности всіх льудеї, од космополітів почулось, шчо славяне варварська, розбіїницька, порода, шчо треба вдержати „німецьку греблю проти славянства“, шчо проложена од Балтицького моря до Адриатицького, або і посунути її іще далі на схід; — од интернаціональних ворогів теперішніх держав почулись скарги на те, шчо зневажаються „наці-

ональні і навіть державні інтереси“ угорські, австрійські, німецькі, шчо уся Австро-угорщина— частина Германії, бо і то, шчо в ній шче не по-німечено, то б то землі славянські, все таки „передня земля Германії“ (ein Vorland Deutschlands). Дішло до того, шчо вже верховодники „Всесвітньої спілки робітників“ записягали не тільки в тому, шчо 99% неволі і здиства, котре буцім то терпять славяне в Турції, jest видумка „Росії,“ а і в тому, шчо „не можна показати ніодній голови з південних славян, котра буцім то рветься на волю!“— до того, шчо проповідачі всесвітньої революції чорноробів стали кликати держави і начальства європейські поратувати Турцію, навіть з „statu quo,“ і не то вже, шчо побити начальство царя російського, а шчо б і одігнати од цивілізованного світа „Росію,“ котру вже всьу, і з самими її „нігілістами,“ звали диким звірем!*)

*) Цього всього доволі знайдемо в віденських і пенстських газетах усяких гуртів, і в соціалістичній пенстській Arbeiter Wochenchronik (угорська Munkas-Heti-Kronika), леїдінгському Vorwaerts і др. газетах германських соціалних демократів, а за ними і в Швейцарському Grütliener і т. и., італіянській La Plebe і т. д. і т. д.,— а в купі в брошурах одного з верховодів німецького соціалізму і Інтернаціоналу, Лібкнехта — Zur orientalischen Frage oder Soll Europa kosakisch werden? і Die Orientdebatte im deutschen Reichstag. В тому, як себе держать німецькі соціал-демократи перед славянами не буде нічого дивного, коли пригадаємо собі, шчо апостол тих людеї, Лассаль, писав не дуже давно (в 1863 р.) шчо він дуже зрадів, прочитавши в одного прусака слова: «я сподіваюсь дожити шче до того часу, коли снадок Турції дістанеться Германії і коли полки німецьких салдат, або робітників стануть на Босфорі.» Далі Лассаль каже: «я признаю право національности тільки за великими культурними націями, а не за расами, котрих все право тільки в тому і jest, шчо б ті їх переробляли і розвивали далі. (Nein, Nationalitäts principler bin ich nicht.... Ich vindicire das Recht der Nationalität nur den grossen Cultur-Nationen, nicht den Rassen, deren Recht vielmehr nur darin besteht, von jenen assimiliert und entwickelt zu werden) Цікаво, шчо тут же Лассаль каже, шчо він «нарішучи» противник федеральної держави і таки же

Так то привітали навіть соціальні демократи сусідніх державних пород проби слав'янські впорядкуватись по своїй волі на своїй землі. Нас німало не здивує, коли також само привітають льуде державних пород і українські проби. *) У наших земляків галицьких єсть дві приказки: ¹⁾ тікай, льаше, бо все, шчо на тобі, то наше, — ²⁾ „Посунься, льаше, наї русин сьаде!“ Ці дві приказки ясно малюють те, як стоїть діло між державними та панськими — і недержавними та мужицькими породами льудей скрізь на світі. Не тільки все, шчо пани і держава витягають з льудей простих, недержавних, все, шчо на панстві але і теперішнє сила самих противупанських і противудержавних гуртів серед льудей державних пород на добру частину виросла через те, шчо висисала грошеві засоби і вивчених льудей од льудей простих, од породи недержавної. Тепер, коли показуютьсьа льуде, шчо хотять покинути працьу тільки на породу державну, а повернути її на породи недержавні, — і впорядкуватись серед неї самі по собі, — багато де кому приходитьсьа *знімати* з себе те, шчо він надів *чужого*, і багато де кому приходитьсьа *по-*

прихильник унітарної.» — Briefe von F. Lassalle an C. Rodbertus — Jagetzow. Berlin, 1878, 56—57. Цікаво також, шчо і в соціалістів других державних пород часом прориваютьсьа подібні ж неприхильні слав'янам думки і шчо напр. ціну недавньому повстаннью сербів проти Турції зложив на бериському з'їзді Association Internationale в 1876 р. вірніше других чоловік недержавної породи, фламандець Де Пенє, навіть вірніше деяких з всеросійських соціалістів. Тільки те, як німецькі громадяни напали на російських «нігілістів» і романських «анархістів» трохи провчило і тих і других і в цій справі, як це можна стало бачити на Bulletin de la fédération jurassienne з 1877 р.

*) Доси нам не раз вже траплялось одповідати на питання: на шчо ми печатаємо «Громаду» по українському? Ми не можемо инакше одповісти, як спитати в свою чергу: «а чому б нам не печатати по українському?»

суватись. Це ж, звісно, не всьакому подобається, — навіть і з тих, хто говорить, що всі льуде рівні. Того, хто звик мало вважати на самі слова та звик заглядати в середину льудського життя, того ці всі буцім то нові розмови і зовсім не космополітичні і недемократичні вчинки угорських і німецьких і т. и. прихильників всесвітнього громадянства проти славянства і т. и. не можуть дуже здивувати. Він зна, що старі звички живуть в льудіх довго і довго заховуються і під новими думками і словами і навіть обертають їх собі на службу. Він зна, що в світі всьака сила посувається тільки перед силою ж. Напр. льуде угорські і німецькі дуже довго звикли панувати над слав'янами, як льуде державні, як пани, купці і т. и.; — з того панування довго перепало де що і деякому з чорноробів угорських і німецьких, котрі все таки вважались за щось вище, ніж слав'яне, — щоб не тільки панство і купецтво, а і добра частина самого чорноробства державних пород не отруїлась державною отрутою. А вже, звісно, нею отруїлись письменні льуде і з самих громадянців. Щоб ту отруту вигнати з світа, мало самої науки словом про те, що всі льуде однакові та брати, — а треба, щоб „менші“ впорядкувались обік з старшими та показали їм ділом, що вони, як там не єсть, а можуть жити сами по собі. От через те навіть і наростання нових породних держав, таких напр. як Італія, Рومунія, Сербія, Болгарія і навіть як Германія під боком у Франції, — все таки користо для зросту космополітичних думок у сусід їхніх, котрі доти хазяїнували по їхніх хатах, як „великі народи.“ Такі національні держави, які вони не єсть, а спинають не тільки вояцьку і державну зневагу одних пород льудських другими, а ще і

кладуть „початок кінця“ тому, шчоб панство і багатирство (капіталісти) тих пород, шчо ранішче набрались сили,—висисало (експлуатіровало) льудей породи сусідньої і на господарському полі,—і кладуть кінець тій спільности, яка по неволі єсть в цій зневазі і цьому висисаннью між державою, панством, багатирством і т. зв. „народом“ державної і панської породи. Коли держава, панство і багатирство теперішніх „великих“, „культурних“ і т. и. пород будуть одіхнуті в свої країни хоч би новими державами пород „менших“ в Європі, а далі і в Азії, хоч би з їхнім панством і багатирством, і опиняться вид до виду з своїм „народом“, тоді і „соціальний переворот“ настане скорше. Так само може бути користний навіть державний федералізм в Австрії і Росії, котрі би дав чехам, полякам, (звісно там, де мужики—поляки) русинам, словинцям, словакам, сербам, хорватам, ромінам і т. д., які вони тепер не єсть, свою волю на своїй землі. А всього користнішче було б, звісно, коли б серед усіх недержавних і мужицьких пород в Європі впорядковались і розрослись гурти льудей, котрі, оступаючись кожний за свою породу, були б в той же час і явними прихильниками громад мужицьких,—такі гурти, як напр. громадивці фламандські, українські, чеські, сербські і т. и. Такі гурти не тільки зроблять думки про волю льудську справди всесвітніми, бо занесуть їх в саму глибину усіх пород льудських,—а до того і допоможуть льудім пород панських і державних викинути з себе усі звички панські і державні. Мало того, такі гурти на перших порах вменшать силу поступових гуртів серед пород державних, бо одведуть од них якусь дольу перевертнів до праці дльа пород недержавних, котрі вони було покинули,—але потім

вбільшуть силу тих гуртів тим вже одним, шчо примусять їх теж зібратись кожному на своїм природнім ґрунті, замість того, шчоб роскидатись скрізь, куди сяга межа державна. Безперечно, коли б усі понімчені слав'яне в західній Пруссії, або в Австрії, слав'яне поугрені в угорщині, пофранцужені провансали, бретонці і фламандці, попольачені русини, помосковлені українці покинули працю серед письменства і громадства (політики) пород державних, а вернулись до праці, серед своїх льудей, — то державні письменства і громадства на час би втратили, — а скоро б за тим всі б виграли вже через те одно, шчо кожниї би працював на своєму природньому ґрунті. Як би там і де не було, а в Зхідній Европі, особливо в Россії чується гарьча потреба в такому осіданьнью і розмежуваньнью праці, — бо тут вона дуже вже нерівно поділена, бо тут дуже прикладається закон, шчо „у имущаго и будетъ и преизбудетъ, у неимущаго же аще что и имать быти, отнимется.“ І ми думаємо, шчо напр. українці, осівшись з своєю працю на своєму мужицькому ґрунті, — не тільки послужать своєму мужицтву, котре досі або обдирали, або обминали усі письменні льуде, або не знали як до нього приступити, — а шче послужать і всім сусідам, і самим полякам і москвинам, показавши ділом, — шчо пора вже зкінчить *кочування письменного* чоловіка думкою і працю „отъ финскихъ хладныхъ скалъ до пламенной Тавриды“ і „od morza do morza!“ З таким кочуваньням можна служити кому і чому вгодно, — тільки не народові, не мужикові, бо мужики — льуде осілі і краєві і, в кожному краї, різні!

Спільні ж справи, — напр. спільна праця для волі і т. и., — од того вже не програють,

щчо їх зовсім не в силах ніхто залишити, навіть, коли б і хотів. Українські ж справи так зчепляються з справами сусідніх лудей навкруги, і в Росії, і в Австро-угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими і всеякими иншими славянськими, — і не славянськими (напр. з волошськими через Буковину і Бессарабію, коли вже не говорити про Трансильванію), щчо українському громадському чоловікові, власне з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних. Звісно, щчо ближче всього для українського громадянина будуть справи сусідів його најріднішчої породи і најподібнішчої долі, — се б то славян. Товариство всеславянське для громадянина українського мало чим не така ж сама потреба, як і товариство громад українських. І певно, щчо державні пута, котрі тепер плутаються на ногах українських, розтоплюються тільки в вільній спілці всеславянській, до котрої початок мусьять положити спілки всіх поступових товариств по славянських породах, особливо тих товариств і гуртів, котрі працюють просто для волі мужицтва славянського. Маючи завше такі думки, ми і доси в своїх виданнях говорили про справи славянські, як про свої рідні, — і тепер в дальшій часті „Громади“ віділили їм чимало місця, а наперед будемо видавати, поряд з „Громадою“, окремиї ряд книжок з значком „Славянська Громада.“

Ми закінчили ті думки, з котрими ми беремось за видання наші, а тепер нам треба сказати трохи про порядок їх, найбільше за для тих земляків наших, без помочі котрих ми б не могли їх видавати:

Зараз за цим „Переднім Словом“ іде книга „Громади“, котру ми означили № II. Книга та зложена так, як цього потребували ті обставини, при котрих ми почали наше видання, і зовсім не так, як би можна було наперед здумати. По першій думці впорядчика „Громади“ треба було видати ряд книжок для громад мужицьких і другий—для більше вчених людей на Україні, а також і для неукраїнських читачів, котрим не можна давати книги на українській мові, поки не буде словника тієї мови. Те, що робилось в останні два роки в Слав'янщині, примушувало пустити попереду видання несподівані, а окрім того новина печаті української в Швейцарії зробила ділом нелегким прилагодити тамешні печатні з кириловськими буквами до потреб тієї печаті. Тим часом дні йшли, — і де що з того що позбиралось в руки впорядчика „Громади“, потребувало щоб пускати його в світ раніше другого, що було готове і зарані

Так ми видали книжечки для громад мужицьких: 1) Розмова про багатство та бідність, 2) Про хліборобство: про те, як наша земля стала не наша 3) Про хліборобство: про те, як де земля поділена і як би слід її держати. Коли придати до цих книг ще одну, готову для печаті: 4) Про те, як хлібороби без землі zostались, — то виjde круг науки громадського господарства про хліборобів, — за котрим мусить піти такий же круг про ремесло і фабрики. Ці книжечки просимо прийняти за частину „Громади“, тільки писану для малописьменних людей.

Далі, також частину „Громади“, писану для панської публіки всеросійської і всеслав'янської, складають брошури „По вопросу о малорусской литературѣ“, „Турки Внутренне и Вишние“, „Внутреннее рабство и война за освобождение“, „Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ“. Жінчини московскаго процесса соціалістовъ. В брошурах тих розбираються справи українські по зв'язку з всеросійськими і всеслав'янськими, або справи всеросійські і всеслав'янські з погляду українського громадянина. Ми мусили вжити для тих книжок мови не української, по тієї причині, про яку сказано вище.

А шчо ці праці наші не зовсім були даремні і дльа українства, ми можемо бачити по тому, шчо більша частина тих книг повела за собою таку, чинишу розмову на Українчу в європейській печаті, а деякі і переведені цілком на польську і сербську мову. *) Ми просимо земляків наших приймати ті книжечки за початок видання „Слав'янтькожі Громади.“ Першу ж книжку просто з цим знаком ми почнемо печатати зараз же, вибравши дльа того перегляд стану українців серед поступових гуртів найбільших їхніх сусід. (Історична Польща і народовства руські“). Під тим значким „Слав'янська Громада“ ми будемо печатати книжки на всьакій слав'янській мові.

Сама збірка „Громада“ мусить зкладатись з повістей, монографій і часових переглядів (хронік). Перших доставлено нам було мало, далеко менше, ніж було приобичано нашими земляками. За те дописів дльа хронік було прислано далеко більше, ніж ми навіть сподівались і та тоді вже, коли ми почали печатати монографії, і коли вже напечатана була повість „Дихі льуде.“ Допісі ті треба було звести до купи по тим бокам житт'я нашого краю, про які вони говорили. План того зводу знайдете в самому

* По нашій книжці «По вопросу о малорусской литературе» написана стаття Anatole Leroy-Beaulieu — „La liberté en Russie в Revue des deux Mondes 1876 р. Дві дальші брошури в купі з статтєю в „Молві“ „Чистое діло требует чистых средств“ видав Н. Маркович в Новому Саді, по сербському, в одній книжечці „Русія и Балканско питање“ 1877. Одна з тих брошур виїшла і по польському: „Wewnetrze niewolnictwo i wojna za oswobodzenie.“ Krakow. 1877. Ми не називаємо газетних статтів польських, німецьких, французьких, швейцарських од соціалістичної „Berliner Freie Presse“ до „Journal des débats“ Говоримо про це в одповідь тим штирим землякам нашим, од котрих ми получили докори за ці наші „неукраїнські“ писання, — докори, котрі ми цілком розуміємо, хоч прийняти їх не можемо.

На скільки ми могли заперешитись в наших справах з чужими льудьми, слав'янами і не слав'янами, ми пришли до того, шчо українська мова може бути наближшою до розуміння всім слав'янам, а також тим з чужих, хто систематично вчив слав'янську лінгвістику, — коли б тільки докладний словник українській давав потрібну на першій раз, поміч. Тепер же, коли нема тієї помічі, то не диво, шчо не тільки не слав'яне (з котрих один напр. чита українські книги з білоруським словником Носовича, а другий з чеським), а і слав'яне не раз обергались і до нас. просьучи написати їм шчо небудь про Україну — тільки не по українському, — або вказати їм українській словник, або, як виводі пишуть: ліншні з українських словників!!

початку його. Велика купа тих дописів, немалий час, поки вони печатались, примусила нас розділити їх, залишивши на далі такі з них, в котрих розказується таке, що менше має вартість як новина, (дальше найбільша частина дописів говорить про повієство на Україні), а налягти на те, щоб скоріше випустити в світ перегляди українського життя по газетах, а також хроніку літературних новин в купі з переглядом політичних питань російських і славянських з погляду українського громадянства. Так ми мусили задержати печатання монографії, — і випустити тепер цілу книжку з хронік і упорядкованих дописів і новин.

Хроніки ті і новини тепер у нас виключно говорять про Україну, що в Росії. Про нашу ж Австро-угорську Україну в них зовсім не говориться. Це дуже велика хиба нашої книги. Ми признаємось в ній тим більше, що ми самі не раз говорили, що Австро-угорська Україна наша на теперішні часи, може, чи не саме найважливіше місце української праці. В усякім разі там — найприродніше поле для того, щоб зросло наше самостійне і впорядковане письменство, — там поле, на котрому українці можуть виступити отверто на своїй землі, — там місце, на котрому вони можуть зійтись найбільше з сусідами: слав'янами і неслав'янами і стати справди європейськими людьми. Знати це поле тепер українцям потрібніше, ніж коли небудь. Тільки ж все, що ми могли самі сказати історичного і теоретичного про Галичину, ми розказали це в статтях і брошурах, напечатаних раніше в Петербурзі, Києві, Львові, Відні. Докладно тепер говорити про галицькі діла можуть тільки самі галичани, і ми, як федералісти, не беремо на себе права говорити за них і од них. Досі галицькі прихильники наших думок не могли, чи не считали потрібним дати нам праці свої про їхню країну, окрім однієї монографії, котру ми незабаром напечатємо. Перегляд же біжучих справ галицьких, думаємо, дасть нове галицьке видання „Громадської Друг“, котре, сподіваємось, задовольнить читачів наших, бажаючих звісток з тієї частини нашої рідної країни, ліпше, ніж наша „Громада.“ Дуже мало дішло до нас звісток з руської країни в Угорщині. Та країна так мало відома не тільки в Росії, але і в Галичині, що уривочні звістки про неї ні до чого б було прив'язати читачам на-

шим. Через те ми зважили потрібним перш усього зробити перегляд письменських і політичних справ в ній за XIX ст. в окремих статтях, так як ми це робили з справами галицькими. Ми це зробимо не забаром, — і тоді вже будемо давати і хвилині звістки і про цю країну, коли тим часом не почне давати їх львівській „Громадській Друг“, шчо б було наїладнішче. Поки ж шчо, загальний суд наш над справами в тіх Угорській Русі ми сказали в брошурі „По вопросу о малорусской литературѣ“ і трохи вище в цій книжці.

Так наша перша збірка мусила виїти *двічі неповною*. В усьакім разі тепер ми можемо зробити наші видання слободнішими: ми будемо видавати під двома тітлами „Громада“ і „Славянська Громада“ ряд книг, брошур і листків переважно на українській мові про Україну і Славянство, а також і про все, шчо, по нашій думці, потрібно знати українським громадам, будемо видавати в такій формі і в такі часи, як це буде потрібним, шчо б печатання одного не задержувало виходу в світ другого. Само собою ясно, шчо вартість наших видань стілько ж буде залежати од нас, як і од тієї помічі, якої ми сподіваємось од наших земляків, і шчо тільки праця тих земляків зможе зробити з видання нашого орган справди громадськості. Ми наперед не можемо вгадати ні того, чи буде та поміч і праця, ні того, яка вона буде. От вже через те одно ми, як не дозволяли собі доси говорити ті думки, котрі сказані вище, інакше, як наші власні думки, а не як думки гурта, чи товариства, — так само не станемо нічого і обіцяти нашим читачам, окрім того, шчо просто названо вище, і окрім тих праць по написанню вище програму, котрі позволять нам давати час од часу наші власні сили.

Коли заїшла вже розмова про „громадський український орган“, то ми позволимо собі сказати в кінець таку думку: з усього, шчо ми довідались в таких справах, — виходить, шчо такий орган, скілько небудь повний, потребує сталої праці наїменше 5 чоловіка і до того таких, котрі б підписували свої праці. Тепер усьаке противенство державним, громадським і господарським порядкам в Росії, навіть печатне, і усьаке українство, навіть наїсмірнішче, стало на „воєнний стан.“ Війна ж потребує людей, котрі б висту-

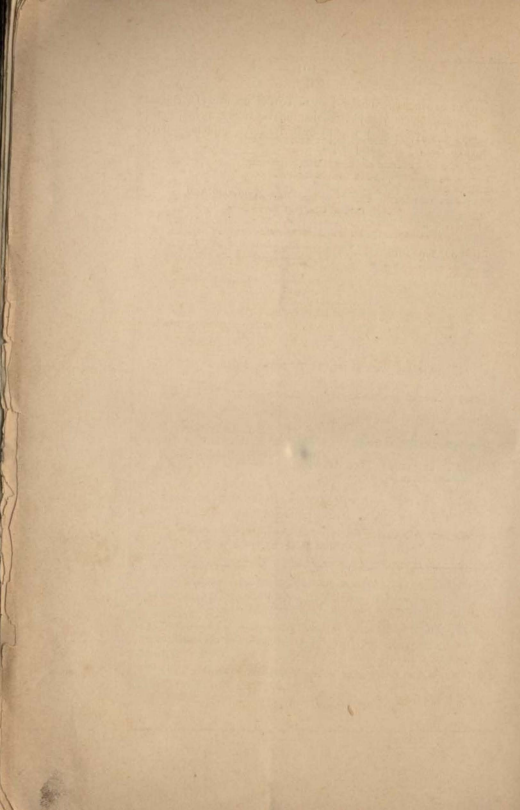
пали з отвертим видом і були готові на все. Та громада, котра ранішче ї найбільше виставить таких льудеї, скорішче завоює собі ї мирниї стан і навіть найменше потратить сили ї на самії війни.

М. Драгоманов.

Женева,

30 Апр. 1878.

МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:
Georg, Corrairie 10, Genève.

Сочиненія Чернышевскаго:		
Судъ надъ Чернышевскимъ и „Что Дѣлать“	5	фр.
Полемическія красоты	4	„
Примѣч. и Дополненія къ Пол. Эконом. Милля	4	„
Очерки изъ полит. эконом. по Миллю	6	„
Лессингъ	4	„
Капензъкъ (Паданіе Соц. Демокр. библиот.)	2	„
Борьба партій во Франціи (Над. Соц. Дем. библи.)	2	„
Польская монархія	2	„ 50
Антропологическій принципъ въ философіи	2	„
Письма безъ адреса. Н. Г. Чернышевскаго. (Над. Впередъ.)		
Община и Государство Н. Г. Чернышевскаго. (Над. Наватъ.)		

ОБЩЕЕ ДѢЛО, ежемѣсячный журналъ, съ 1877 9 №№ по 1 фр.

Впередъ. Непереодическое обозрѣніе т. II	6	марк.
„ „ „ т. III	8	марк.
„ „ „ т. IV	3	„
„ „ „ т. V	5	„

Впередъ. Двухнедѣльное обозрѣніе, 1875—76.

Наватъ Органъ русскихъ революціонеровъ 1875—77 по 1 фр.

ОБЩИНА

соціально-революціонное обозрѣніе, съ 1878. 4 №№ по 1 фр.

Сытые и Голодные (Над. газеты „Работники“)	5	фр.
На жизнь и смерть. Романъ.	7	„

КОВЗАРЬ Шевченка т. I, II. 5 гульд.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ

Місячник літературний і політичний. Ред. М Павлик.
у Львові ч. I. 1878.

За місяць ЦЬВІТЕНЬ: 1.) Товаришамъ с тюрми. — Мирона ***
2.) Патріотичні пориви. I. — Ів. Франка. 3.) Журко Куликів. — М.
Павлика. 4.) Що таке соціалізм. — Д-ра А. Шенке. 5.) Пригода д.
Любарського в Галичині. — К. В. 6.) Із Генриха Гейнго. I. Посту-
повий рокъ в Парижі. 7.) Молитва пона з польського. — М. Родонца.
8.) Де що про релігійні секти на Україні. — Е. Б—ова. 9.) Хроника:
Zukunft, Socialistische Revue. «Община». Намі просвітні починки Паво
житъ. — Шч. С. Де що про Сербію. — С. К. 10.) Словникъ. 11.)
Bibliografija.

ТІ Ж ВИДАНЬНЬА МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:

C. Helf, Wien.

GRÄVE, BUCHAREST.

КНИГИ, ВИДАНІ ТИМ ЖЕ АВТОРОМ:

В РОСІЇ:

- Вопросъ объ историческомъ значеніи Римской имперіи. Кіевъ 1870 г. Ціна 1 р. 50.
Малорусскія народныя преданія и разсказы. Кіевъ 1876 г. Ціна 2 р. (Изъ III тома Зап. Югозап. отд. Р. Геогра ф. общ).
Про українських козаків, татар ха турків. Кіевъ 1876 г. Ц. 10 к.
Повісті Іосифа Федьковича з переднім словом про галицько-руське письменство. Кіевъ 1875. Ц. 1 руб.
Историческія пісні Малорусскаго народа съ примѣчаніями Вл. Антоновича и Драгоманова. Томъ I. Пісни вѣка дружиннаго и княжескаго. Пісни вѣка козацкаго: А) Пісни о боротьбѣ съ татарами и турками. Кіевъ 1874 г. (Удостоено преміей Академ. Наукъ въ Петербургѣ). Томъ II. вып. I. В. Пісни о боротьбѣ съ поляками. Кіевъ 1875 г.

ЗА ГРАНИЦЕЮ:

Ukraino. Movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia.
Firenze 1873. Loescher. 1 Fr.

- Украинецъ. Литература російська, великорусська, українська и галицька. Львів 1873—74.
Галицько-руське письменство. Львів. 1876 Ц. 12 кр. австр.
По вопросу о Малорусской литературѣ (Панславизмъ, панрусизмъ и наималорусизмъ). Вѣна С. Helf, 1876 г. Ц. 80 Кр.
Турки внутренніе и вѣнніе. Женева 1876 г. Georg 1876. Ц. 1 фр.
Народні піснї на Україні серед життєвї і письменства в Росії. (З виданья «Громада»). Женева Georg 1877 г. Ц. 3 фр.
Дѣтубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. социалистовъ. Женева Georg 1877. Ц. 25 с.
Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Женева 1877
Громада. Українська збірка. I. «Перепише Слово до Громади». Женева. 1878. 2 фр.
Громада. Українська збірка. II. «Змістни про Україну 1876—77.» Женева. 1878. 8 фр.
За чѣ старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышленія по дѣлу Тренова). Женева. 50 с.

ОКРІМ ТОГО МОЖНА ПОЛУЧИТИ ЧЕРЕЗ

GEORG в ЖЕНЕВІ і С. HELF в ВІДНІ:

- Лікі людє. (Les Malheureux) Повість з виданья «Громада». № 3 Женева 1877 г. 2 фр.
Про багатство та бідність. Ціна 25 Сант.
Про те, як наша земля стала вѣ наша. Ціна 40 сант.
Про хлїборобство. Як де земля упорядкована і як би слїд їй держати. Ціна 80 сант.
Записки южно-русского социалиста. выпускъ первый. Вѣна. 1 фр.